

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
PRÁVNICKÁ FAKULTA

RIGORÓZNÍ PRÁCE

Slovenské protižidovské zákonodárstvo v rokoch 1938-45
a jeho aplikácia v praxi

Slovak Anti-Jewish Legislation in the Years 1938-45
and its Application in Practice

Konzultant: prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.
Zpracovateľ: Mgr. Lukáš Paleček

Listopad 2010

Prehlásenie

Prehlasujem, že som predkladanú rigoróznú prácu vypracoval samostatne za použitia zdrojov a literatúry v nej uvedených.

V Prahe dňa 1. novembra 2010

Mgr. Lukáš Paleček

Pod'akovanie

Moja srdečná vďaka patrí pánovi profesorovi Janovi Kuklíkovi za jeho cenné rady a podnety.

Chcem sa poďakovať aj židovskému múzeu v Žiline, menovite jeho pracovníčke pani Alici Muchalovej a pánovi predsedovi Židovskej náboženskej obce Žilina, ktorý je zároveň aj výkonným predsedom Ústredného zväzu židovských náboženských obcí v SR, Ing. Pavlovi Franklovi za to, že ma uviedli do témy protižidovské zákonodarstvo na Slovensku a za zapožičanie cennej literatúry.

Ďalej za odbornú pomoc a taktiež za poskytnutie cennej literatúry ďakujem historičke a odbornej asistentke na FSV UK Mgr. Hane Klamkovej, PhD.

V Prahe dňa 1. novembra 2010

Mgr. Lukáš Paleček

Túto prácu venujem svojmu učiteľovi a kolegovi JUDr. Davidovi Uhlířovi.

Obsah

Obsah	0
Úvod.....	5
1. Objekt holokaustu	7
2. Objektívna stránka holokaustu.....	10
2.1. Konanie v rozpore s prirodzeným právom a jeho následky v Európe pod nacistickou kontrolou.....	10
2.2. Konanie v rozpore s prirodzeným právom a jeho následky na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945	28
2.2.1. Slovenský štát legalizuje prípravu na nacistické tábory smrti	28
2.2.2. Vláda zavádza do právneho poriadku pojem Žid	31
2.2.3. Legalizácia zbavenia Židov zdroja obživy (likvidácia, arizácia a iné postupy)	33
2.2.4. Právne predpisy policajného štátu	41
2.2.5. Ďalšie právne predpisy v ostentatívnom rozpore s prirodzeným právom	46
2.2.6. Právna úprava „vyst'ahovania“ alebo legalizácia deportácií	51
2.2.7. Porraimos. Perzekúcia a vyhladzovanie Rómov.....	53
2.2.8. Konanie proti prirodzenému právu a jeho následky v príbehu pani Heleny Weinwurmovej.....	56
3. Subjekt holokaustu.....	58
3.1. Nacistický byrokratický aparát vykonávajúci vyhladzovanie.....	58
3.2. Subjekty vo vojnovom slovenskom štáte.....	60
4. Subjektívna stránka holokaustu	67
4.1. Moderná byrokracia	67
4.2. Autorizácia, rutina, dehumanizácia.....	73
4.3. Duša moderného človeka	77
4.3.1. Psychické rozpoloženie v období nástupu fašizmu	78
4.3.2. Nebezpečné vnútorné tendencie	83
4.3.3. Autoritársky charakter ako základ fašizmu	85
4.3.4. Autoritársky charakter Adolfa Eichmanna a súvislosť s vyhladzovaním.....	88
4.3.5. Úplne obyčajní muži.....	92
4.4. Pohnútka – rozšírenie antisemitizmu po nástupe HSĽS k moci	98
5. Protiprávnosť režimu v rokoch 1938-1945 ako základ reštitúcií.....	102
Záver	110
Bibliografia	112
Monografie.....	112
Časti monografií, články, štúdie	112
Publikované dokumenty	114
Rozhlasové vysielanie.....	114

Úvod

Holokaust je ťaživá téma. Je to pojem, za ktorým sa skrýva nepredstaviteľné utrpenie miliónov jednotlivých ľudí. Holokaust je však zároveň aj podnetnou témou, pretože jej štúdium nám osvetľuje skutočnosti o nás samých, z ktorých mnohé, paradoxne, duch dejinnej doby, v ktorej žijeme, zatemňuje. Je to aj morálne a politicky dôležitá téma, pretože nezabúdať na zlo je spôsobom jeho prevencie.

Cieľom mojej práce je analýza protizidovského (a stručne protirómskeho) práva platného na území Slovenska v rokoch 1938-1945, náčrt konsekvencií jeho aplikácie a zamyslenie sa nad vzťahom slovenských reštitučných právnych predpisov a slovenskej povojnovej reality. Ďalším jej cieľom je prezentácia myšlienky, že tragédia holokaustu nemala len príčiny, ktoré môžu byť charakterizované ako politické či ekonomické alebo snáď psychiatrického charakteru (ako býva problém nebezpečne zjednodušovaný), ale že významná časť komplexu udalostí, ktoré sa odohrali, je vysvetliteľná z pohľadu sociálnej psychológie.

Aby som skĺbil výskum (predovšetkým) v oblasti právnej histórie a sociálnej psychológie do koherentného celku, rozhodol som sa v práci použiť trestnoprávnu schému skutkovej podstaty trestného činu. Nebudem však lipnúť na doktrinálnych definíciách prvkov skutkovej podstaty a nebudem sa snažiť stoj čo stoj históriu holokaustu napasovať do trestnoprávnu praxou a náukou pripravených koľají. Zoberiem si z tohto dômyselného „vynálezu“,¹ ktorý umožňuje veľmi dobre a komplexne vystihnúť a analyzovať určité činy – od ich fyzického obrazu, cez otázku ich rozporu s pravidlami, až po psychický vzťah vykonávateľa k týmto činom – základné myšlienky, na ktorých je postavený. Zameriam sa na znaky skutkovej podstaty trestného činu, a to objekt trestného činu, objektívna stránka trestného činu, subjekt (páchateľ) trestného činu, subjektívna stránka trestného činu a protiprávnosť. Moja práca pozostáva z piatich kapitol s analogickými názvami: Objekt holokaustu, Objektívna stránka holokaustu, Subjekt holokaustu, Subjektívna stránka holokaustu a Protiprávnosť – ideový základ reštitúcií.

Kapitola 1, Objekt holokaustu, predovšetkým obsahuje dlhý výpočet základných ľudských práv, ktoré boli holokaustom alebo v súvislosti s ním porušené.

¹ Profesor Vojtěch Cepl na jednej zo svojich prednášok ponúkol zaujímavú myšlienku, aby sme sa na právne inštitúty pozerali ako na vynálezy.

Kapitola 2, Objektívna stránka holokaustu, je ďalej rozdelená na 2 podkapitoly. Prvá podkapitola obsahuje náčrt vývoja protižidovských opatrení naprieč Európou pod nacistickou kontrolou. Obsiahla druhá podkapitola je prvou z dvoch častí práce, ktoré tvoria jej jadro, a pokúšam sa v nej o analýzu vývoja protižidovskej normotvorby v autonómnej Slovenskej krajine a najmä vojnovnej Slovenskej republike. Aplikácia týchto právnych predpisov či protiprávne postupy slovenských orgánov sú v mnohých prípadoch ilustrované citáciami z historických dokumentov alebo predstretím skutočných udalostí.

V kapitole 3, Subjekt holokaustu, sa snažím podať charakteristiku zložitého byrokratického systému, ktorý participoval na holokauste. Jej prvá podkapitola je zameraná na nemecký aparát, kým druhá podkapitola pojednáva o orgánoch slovenského štátu.

Kapitola 4, nazvaná Subjektívna stránka holokaustu, tvorí druhú veľkú časť celej práce. Je postavená na ideách niektorých veľkých mysliteľov 20. storočia a súčasnosti (Erich Fromm, Hannah Arendtová, Zygmunt Bauman a iní), z ktorých často čerpá sociálna psychológia – vedná disciplína, ktorá skúma, ako určitá situácia vplyva na myslenie, konanie a cítenie človeka. Mnou pridanú hodnotu predstavuje zhrnutie myšlienok obsiahnutých v niektorých relevantných prácach (pojem psychologickej izolácie moderného človeka alebo problém racionálnej byrokracie a i.), identifikácia spojitostí medzi myšlienkami rôznych autorov a ilustrácia týchto myšlienok skutočnými udalosťami.

V rámci kapitoly 5, Protiprávnosť – ideový základ reštitúcií, sa navyše pokúsim načrtnúť odpoveď na otázku, akým spôsobom sa slovenská spoločnosť po skončení druhej svetovej vojny vyrovnala (či nevyrovnala) s najmladšou a najtemnejšou epizódou histórie jej vzťahov k menšinám. Predovšetkým budem analyzovať obsah kľúčového reštitučného právneho predpisu platného na Slovensku a analýzu doplním o názory na jeho tvorbu a príklady reálneho priebehu reštitúcií.

1. Objekt holokaustu

V pojatí trestnoprávnej náuky je objekt trestného činu definovaný ako spoločenské vzťahy, záujmy či hodnoty chránené trestným zákonom.² Každý jednotlivý trestný čin je charakterizovaný určitým objektom (výsekom z celého okruhu trestným právom chránených hodnôt). Analogicky – objektom zločinu holokaustu budú tie hodnoty postulované prirodzeným právom (*jus naturale*), ktoré boli poškodené jednotlivými skutkami, ktoré vo svojom súbore vytvorili jav označovaný ako holokaust.

O ktorých ideálne nedotknuteľných hodnotách budem hovoriť? Historická skúsenosť i súčasné prežívanie globalizácie naznačujú, že prirodzené právo nemožno chápať ako a priori daný, absolútne nemenný a všeobecne platný súbor zásadných pravidiel spoločenského súžitia, ako to činilo tradičné pojatie. Tak ako pozitívne právo platí v danom čase a mieste, tak aj obsah prirodzeného práva podlieha zmenám spolu s vývojom predstáv spoločnosti o spravodlivosti. Výrok Ericha Fromma o tom, že „*prírodnosť človeka, jeho vášne a úzkosti sú produktom kultúry*“,³ sa vzťahuje aj na koncept prirodzeného práva: obsah prirodzeného práva je určovaný aktuálnou kultúrou. Vidíme to v prípade, ak sa stretnú dve odlišné kultúry s vlastnou predstavou spravodlivosti. Tú malo aj nacistické právo, ktoré nielenže nebolo striktné pozitivistické, naopak, nemecké nacistické súdnictvo sa v hojnej miere dovoľávalo svojej vízie prirodzeného práva. Podobne sa na (nové) prirodzené právo (a contrario „stará morálka“)⁴ odvolávala fašistická právna veda Slovenského štátu: „*Slovenský národ (...) vybudoval si svoju štátnu existenciu (...). Budovateľská práca právnická sa, pravdaže, podstatne líšila od doterajšieho právneho systému, vládnuceho na našom území, lebo právny vývoj bol usmernený vývojom politickým a morálnym.*“⁵ Mohla by vyvstať otázka, či vôbec možno vynášať súd nad jednaním, ktoré sa odohralo v čase a mieste, kde ho väčšina obyva-

² Novotný, O.; Dolenský, A.; Jelínek, J.; Vanduchová, M. Trestní právo hmotné – I. Obecná část. Praha: Aspi Publishing, 2003, s. 103.

³ Fromm, E. Escape from Freedom. New York: Avon, 1971, s. 27; vlastný preklad.

⁴ Pojmu morálka by som však pripísal dva významy. Morálka je po prvé súbor pravidiel, ktorých dodržiavanie je spoločnosťou vynucované niekedy prostredníctvom platného práva, takmer vždy však aj mimoprávnymi prostriedkami (opovrhnutie a iné formy psychického nátlaku). Morálka v druhom význame je subjektívna predstava človeka o najvyššej spravodlivosti, ktorá je do istej miery odlišná od obsahu platného práva, a je odlišná aj od morálky v prvom význame. Možno by sa dala nazvať morálkou disentu.

⁵ Vašek, A. Protizidovské zákonodarstvo na Slovensku. Bratislava: 1942, s. 7.

teľstva nepovažovala za natoľko neprijateľné, aby ho odsúdila sama. A čo keby nacizmus zvíťazil a porazil zvyšok Európy a jej spojencov spolu s ich ideami? Neboli by naopak súdení oni? Lenže on nezvíťazil. Nacizmus a jeho pomocníkov posudzujeme a musíme posudzovať zo svojej aktuálnej pozície, podľa konceptu prirodzených ľudských práv, ktoré podľa svojho najlepšieho vedomia a svedomia považujeme za nezadateľné, nescudziteľné, nepremlčateľné a nezrušiteľné. Vedomie, že existujú aj kultúry s inými predstavami o tom, čo je spravodlivé nás nesmie zvädzať k hodnotovému relativizmu, laxnosti, bezbrehému ospravedľňovaniu excesov, hoci by aj boli v danom čase a na danom mieste tzv. demokratickou väčšinou akceptované.⁶

Holokaust býva najčastejšie definovaný ako systematické, cielené vyvražďovanie židovskej, príp. rómskej populácie počas druhej svetovej vojny. S negáciou subjektívneho práva na život sa však nerozlučne spája aj upretie iných subjektívnych prirodzených práv. Previazanosť porušení jednotlivých ľudských práv je tu natoľko významná, že sa zmienim aj o iných ľudských právach, ktorých porušenie holokaustu bezprostredne predchádzalo. Ťažko si predstaviť vyvražďovanie v nacistických koncentračných táboroch bez predchádzajúceho popretia práva na osobnú slobodu, práva vlastníť majetok a pod. Aby som výpočet holokaustom porušených subjektívnych prirodzených práv hmatateľne podložil, stanovil som si za základ Všeobecnú deklaráciu ľudských práv.⁷ Tá obsahuje výpočet nedotknuteľných ľudských práv, z ktorých páchatelia holokaustu či ich pomocníci porušili prinajmenšom: rovnosť v právach (čl. 1, čl. 2, čl. 7), právo na život, slobodu, osobnú bezpečnosť (čl. 3), zákaz otroctva (čl. 4), zákaz mučenia alebo krutého, neľudského či ponižujúceho zaobchádzania (čl. 5), právo na poskytnutie súdnej ochrany (čl. 8, čl. 10), zákaz svojvoľného zatýkania, zadržovania, vyhostenia (čl. 9), zákaz svojvoľného zasahovania do súkromia, života, rodiny, domova (čl. 12), právo voľne sa pohybovať, opustiť ktorúkoľvek krajinu (čl. 13), právo na azyl (čl. 14), právo na štátnu príslušnosť (čl. 15), právo uzavrieť sobáš bez akéhokoľvek rasového, národnostného alebo náboženského obmedzenia (čl. 16), právo vlastníť majetok (čl. 17), právo na slobodu myslenia, svedomia, náboženstva, ktoré zahŕňa aj voľnosť zmeniť vieru, ako aj slobodu prejavovať svoju vieru (čl. 18), zhromažďovacie

⁶ S takýmto benevolentným prístupom víťazov počítali na konci vojny niektorí nacistickí pohlavári, napr. H. Göring a jeho rodina.

⁷ Ide o dokument prijatý Valným zhromaždením OSN dňa 10. decembra 1948, ktorý je síce bez medzinárodnoprávnej záväznosti, no v celosvetovom meradle je vysoko uznávaným súpisom subjektívnych prirodzených práv.

a združovacie právo (čl. 20), právo zúčastňovať sa na vláde priamo alebo prostredníctvom slobodne volených zástupcov, právo na rovnaký prístup k verejným službám vo svojej krajine (čl. 21), právo na sociálne zabezpečenie (čl. 22), právo na prácu, nárok na rovnaký plat za rovnakú prácu (čl. 23), právo na odpočinok a zotavenie (čl. 24), právo na slušnú životnú úroveň (čl. 25), právo na vzdelanie (čl. 26), právo slobodne sa zúčastňovať kultúrneho života v spoločnosti (čl. 27), právo na vládu takého spoločenského a medzinárodného poriadku, v ktorom by menované práva a slobody boli uskutočnené (čl. 28).

Smutným záverom sa stáva, že ide prakticky o všetky „neporušiteľné“ práva potvrdené vo Všeobecnej deklarácie ľudských práv. V nasledujúcich kapitolách sa budem snažiť viaceré z tvrdených porušení podložiť historickými faktami a historicko-právnymi poznatkami.

2. Objektívna stránka holokaustu

Objektívna stránka trestného činu je v trestnoprávnej náuke chápaná ako spôsob spáchania trestného činu a jeho následky. Obligatónnymi znakmi objektívnej stránky trestného činu sú

- a) spôsob konania,⁸
- b) následok trestného činu a
- c) príčinná súvislosť (kauzálny nexus) medzi konaním a následkom.⁹

Ak hovorím o holokauste, budem sa snažiť vystihnúť, ktoré konkrétne konanie (či nekonanie) a ktoré následky tohto konania majú byť posúdené ako znak objektívnej stránky zločinu holokaustu.

2.1. Konanie v rozpore s prirodzeným právom a jeho následky v Európe pod nacistickou kontrolou

Aby bolo jednoduchšie zaujať hodnotiace stanovisko k objektívnej stránke (konanie a následok tohto konania) zločinu holokaustu u jednotlivých subjektov v rámci Slovenského štátu, ktorý analyzujem najpodrobnejšie, v nasledujúcej stati¹⁰ stručne priblížim vývoj v nacistickom Nemecku a v jeho satelitných alebo ním okupovaných štátoch. Komparácia vždy môže veľa naznačiť – v našom prípade to, aké boli alternatívy konania slovenských obyvateľov, orgánov a inštitúcií a k akým rôznym následkom mohlo také alebo iné konanie viesť. Treba však dodať, že podmienky naprieč Európou boli natoľko heterogénne, že obdobné konanie by zrejme nevedlo k obdobným následkom vo všetkých štátoch.

⁸ Kým v češtine je zastrešujúcim pojmom pre konanie a nekonanie pojem jednání, v slovenčine ním je konanie largo sensu.

⁹ Novotný, O.; Dolenský, A.; Jelínek, J.; Vanduchová, M. Trestní právo hmotné – I. Obecná část, s. 113.

¹⁰ Kapitola 2.1. je spracovaná podľa Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla. Praha: Mladá fronta, 1995, ak nie je ďalej uvedené inak. Významná mysliteľka venujúca sa predovšetkým problémom autority a totalitarizmu Hannah Arendtová (1906 - 1975) pochádzala z nemeckej židovskej rodiny. Filozofiu študovala na univerzite v Marburgu u Martina Heideggera. Dizertačnú prácu napísala na univerzite v Heidelbergu pod vedením Karla Jaspersa na tému pojmánie lásky u sv. Augustína. Pre svoj výskum antisemitizmu bola vypočúvaná gestapom a utiekla do Paríža. Po okupácii Francúzska sa usadila v Spojených štátoch. V roku 1959 sa stala prvou ženou, ktorá bola menovaná riadnou profesorkou univerzity Princeton. V tejto práci z jej diela budem čerpať najmä v kapitole o psychológii Adolfa Eichmanna.

Nacistické vedenie Nemecka začalo oficiálnu politiku antisemitizmu už od svojho nástupu k moci v roku 1933. Jej výrazom bolo prijatie dvoch ústavných zákonov, tzv. norimberských zákonov,¹¹ v polovici septembra 1935 na mimoriadnom zasadaní Ríšskeho snemu (*Reichstag*) v Norimbergu. Podľa prvého z týchto zákonov, zákona o ríšskom občianstve, mohol byť ríšskym občanom (*Reichsbürger*) výlučne Nemeck alebo osoba s príbuznou krvou. V dôsledku toho stratili Židia svoje politické práva a stali sa len štátnymi príslušníkmi (*Staatsangehörige*).¹² Druhým z norimberských zákonov, zákonom na ochranu nemeckej krvi a cti, bolo zakázané uzatváranie manželstiev medzi Nemcami a Židmi a to isté platilo o mimomanželskom styku. Pojem Žid bol prvýkrát právne vymedzený vykonávacím nariadením k norimberským zákonom z 14. novembra 1935. Pod definíciu spadala každá osoba, ktorá pochádzala aspoň z troch židovských prarodičov. Pritom za židovského prarodiča bola považovaná osoba, ktorá bola príslušníkom židovskej náboženskej obce. Išlo teda o rasistické vymedzenie pojmu Žid (s konfesionálnym prvkom, pokiaľ ide o prarodičov, ktorý bol použitý z technických dôvodov). K rovnakému rasistickému vymedzeniu neskôr v roku 1941 pristúpil slovenský židovský kódex, keď zrušil vymedzenie legálnej skratky Žid vládnym nariadením z roku 1939, ktoré bolo postavené prevažne na konfesionálnom princípe (viď kap. 2.2.2.). Ďalej boli podľa nacistického práva za Židov považovaní židovskí miešanci, ktorý spĺňali vykonávacím nariadením stanovené kritériá (boli členmi židovskej náboženskej obce alebo žili v manželstve so Židom). Okrem toho existovali kategórie „miešanec prvého stupňa“ (Položid; osoby, ktoré mali dvoch židovských prarodičov a zároveň nespádali pod pojem Žid) a „miešanec druhého stupňa“ (osoba, ktorej jeden prarodič bol Žid). Pre každú z kategórií boli zavedené obmedzenia určitého rozsahu s tým, že miešanci druhého stupňa mali byť integrovaní do nemeckej spoločnosti...

Samotný holokaust, teda fáza nacistickej antisemitskej politiky, kedy bol židovský národ systematicky vyvražďovaný s cieľom jeho úplného vyhladenia, sa začal Hitlerovým rozkazom ku „konečnému riešeniu“. Keďže v danom čase a na danom mieste mal Völcov rozkaz silu prameňa práva, nacistický štátny aparát sa dal aj na základe tohto rozkazu do niekoľkoročného pohybu smerujúceho k cieľu fyzickej likvidácie Židov. Za historický moment, kedy došlo k návrhu pravidiel tohto bezprecedentného pro-

¹¹ Spracované podľa: *autor neuvedený* Norimberské zákony. Zdroj: http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/nuremberg_laws.

¹² V českom práve sú dnes občianstvo a štátna príslušnosť fyzickej osoby synonymami.

jektu, je považovaná konferencia vo Wannsee pri Berlíne, ktorú zvolal Heydrich v januári 1942. Zúčastnili sa na nej zástupcovia ministrov, pretože úloha takého rozsahu vyžadovala aktivitu a spoluprácu naprieč celým správnym aparátom Ríše. Hoci ministerské posty zastávali deväť rokov po Hitlerovom uchopení moci výlučne mnohoroční členovia NSDAP, stále nebolo možné všetkým plne dôverovať, pretože nie všetci vďačili za svoju kariéru výlučne nacizmu (ako tomu bolo napríklad u Himmlera alebo Heydricha). Avšak ešte väčší otáznik visel nad ochotou profesionálnej štátnej služby – vysokých kariérnych úradníkov, ktorých väčšina pretrvávala režimy, pretože sú v štátnej správe nenahraditeľní a zároveň značne apolitickí (dokonca neboli všetci členmi NSDAP). Nakoniec sa ukázalo, že akékoľvek obavy boli zbytočné! Na nečakanú „schopnosť“ nielen nacistickej, ale modernej byrokracie všeobecne splniť akékoľvek úlohy s naliehavosťou upozorňuje sociológ Zygmunt Bauman vo svojom diele *Modernosť a holokaust*.¹³ Tak napríklad Ministerstvo financií a Ríšska banka pripravili priestory pre uskladnenie koristi z celej Európy vrátane hodiniiek a zlatých zubov. Ministerstvo dopravy poskytovalo (väčšinou) nákladné vagóny a staralo sa o celkový súlad v cestovnom poriadku. „Spolupracovať“ boli donútení aj samotní Židia. Eichmannov úrad informoval židovské rady o počte ľudí, ktorý je potrebný na naplnenie transportu, a židovskí starší pripravili zoznam osôb určených k deportácii. Samotné obete sa nechali zaregistrovať, vyplňali mnohostranové formuláre, nakoniec sa presne dostavili a nastupovali do vlakov.

¹³ Hromadné vraždenie, často organizované samotným štátom, nie je len historickou realitou alebo dnešnou realitou v krajinách tretieho sveta. Túto potenciu, teda schopnosť stať sa budúcou realitou, má v sebe aj svet, ktorý nás bezprostredne obklopuje, pretože skrytá schopnosť priemerného človeka zapojiť sa ako aktívny článok do mašínierie totalitného režimu sa prakticky nezmenila. Bauman k tomu píše nasledovne: „*Ewovia zmasakrujú milión Ibov, potom, čo ich nazvali hmyzom, chamtivcami a podľudmi bez kultúry; Iračania trávajú plynom svojich kurdských spoluobčanov a ani sa nenamáhajú s tým, že by im predtým nadržovali; Tamilovia masakrujú Singalčanov; Etiópcania vyhladzujú Eritrejčanov; Ugandania sa vyhladzujú sami, alebo to bolo naopak? Samozrejme, všetko je to smutné, ale čo to môže mať spoločné s nami? Ak to niečo dokazuje, tak len to, že byť iní ako my je naozaj zlé a že je naozaj dobré bezpečne si nažívať pod záštitou našej nadradenej civilizácie.*“ Tu sa končí ironická časť Baumanovej úvahy, poľský sociológ so znepokojením pokračuje: „*K akému nešťastiu nás môže priviesť naše uspokojenie je zjavné, ak si spomenieme, že ešte v roku 1941 sa holokaust neočakával. Ak vezmeme do úvahy vtedy známe fakty prípadu, nebolo možné ho očakávať, a keď k nemu o rok neskôr naozaj došlo, stretol sa so všeobecnou nevierou. Ľudia odmietli uveriť faktom, na ktoré sa dívali. Nebolo to v tom, že by boli tvrdohlaví alebo zlomyseľní. Ale nič, čo zažili predtým, ich nepripravilo na to, aby mohli uveriť. Podľa všetkého, čo vedeli a čomu verili, bola masová vražda, pre ktorú ešte nemali meno, skrátka a jednoducho nepredstaviteľná. V roku 1988 je nepredstaviteľná zas. V roku 1988 však vieme, čo sme nevedeli v 1941; treba si predstavovať aj nepredstaviteľné.*“ Bauman, Z. *Modernosť a holokaust*. Bratislava: Kalligram, 2002, s. 129. (Text v citáte, ktorý som nedal do kurzívy, je naopak v kurzíve v Baumanovej knihe.) Detailnejší rozbor niektorých Baumanových úvah vid' v kapitole o subjektívnej stránke holokaustu.

Len veľmi výnimočne sa v kruhoch vyšších dôstojníkov SS objavovali prípady individuálnych pokusov vyhladzovanie blokovať. S blížiacou sa porážkou Nemecka sa tieto prejavy začali množiť a vraždenie bolo oficiálne zastavené Himmlerovými rozkazmi v lete a na jeseň 1944. Vysvetlenie tohto opačného trendu však ťažko nájdeme v humanistickom prebudení, skôr v chladnej kalkulácii – v snahe pripraviť si alibi a lepšiu pozíciu pre budúce rokovania.

Mimo samotného Nemecka existovali dve kategórie štátov, ktoré sa zapojili, resp. boli zapojené do „konečného riešenia židovskej otázky“. Na jednej strane okupované štáty a na strane druhej tzv. nemecké satelity, ktorých vedenie s nacistami spolupracovalo dobrovoľne. Do kategórie okupovaných území patril *Protektorát Čechy a Morava*¹⁴ zriadený Hitlerovým výnosom z 16. marca 1939, formálne bol súčasťou Ríše. Oficiálne sa na tomto území nachádzalo 118.310 osôb, ktoré spadali pod nacistickú definíciu pojmu Žid (toto číslo však nezahŕňa židovských utečencov z prvých, chaotických týždňov okupácie a tých, ktorí si zaobstarali falošné dokumenty). Ešte do konca marca 1939 bolo Židom zakázané vykonávať právnickú prax a pracovať vo verejných inštitúciách. Taktiež bolo výrazne obmedzené ich právo nakladať so svojím nehnuteľným majetkom. Je potrebné zmieniť, že protižidovské opatrenia neboli prijímané len nacistickou okupačnou správou, ale aj českou vládou. Antisemitizmus mal ideovo zakryť jej neúspechy, ktoré vyvrcholili Mníchovskou dohodou, a arizácia ich mala kompenzovať materiálne. 21. júna 1939 prvý ríšsky protektor Konstantin von Neurath vydal nariadenie, ktoré upravovalo postavenie Židov na princípoch norimberských zákonov. Podstatné je, že týmto nariadením zanikla možnosť českej vlády arizovať židovský majetok a namiesto arizácie tak bola zavedená čistá „germanizácia“. Ďalším výrazným ustanovením tohto nariadenia bola veľmi široká definícia židovského podniku, takže arizovateľné boli podniky aj s len minimálnym židovským zastúpením.

21. júla 1939 bola v Protektoráte vytvorená *Ústredňa pre židovské vysťahovalectvo*, ktorá podliehala priamo Eichmannovmu oddeleniu IVb-4, ktoré bolo súčasťou Hlavného ríšskeho bezpečnostného úradu (viď obrázok v kap. 3.1.). Jej cieľom bolo vysťahovanie Židov za hranice Ríše. Podobne ako v iných štátoch pod nacistickou kontrolou aj tento úrad nátlakom primäl predstaviteľov *Židovskej náboženskej obce*

¹⁴ Časť o Protektoráte je spracovaná podľa: *kolektív autorov Židé v Protektorátu Čechy a Morava*. Zdroj: http://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%BDid%C3%A9_v_Protektor%C3%A1tu_%C4%8Cechy_a_Morava (21. jún 2009).

k spolupráci: od 22. septembra 1939 registrovali všetkých Židov v Protektoráte, podporovali emigráciu a neskôr doručovali Židom príkazy, aby sa dostavili k deportácii, či zaisťovali majetok deportovaných Židov. Na miestnej úrovni boli vydávané zákazy ako zákaz vstupu do mestského parku, divadla, reštaurácie a pod.

Akcia Nisko bol názov prvého hromadného odsunu židovského obyvateľstva Protektorátu. Začala sa 18. októbra 1939, keď z Ostravy vyšiel vlak do poľského Niska nad Sanom. Časť deportovaných Židov v poľskom meste bola ponechaná, pričom si sami mali vybudovať tábor. Druhá časť bola hnaná za sovietsku hranicu, kde boli títo Židia zajatí a internovaní v sovietskych pracovných táboroch. Chaotická akcia Nisko nakoniec skončila pre tú časť Židov, ktorá ostala pod kontrolou nacistov, ich návratom do Protektorátu. Následne sa Ústredňa pre židovské vyst'ahovalectvo začala snažiť za pomoci propagandy a represíí docieľiť emigráciu židovskej populácie, pričom s cieľom uchovania židovského majetku na území Protektorátu 23. novembra 1939 stanovila „vyst'ahovaleckú daň“, ktorá činila štvrtinu imania.

Nezamestnanosť, ktorá naprieč židovskou populáciou v dôsledku jej vyrad'ovania z ich pôvodných pracovných pozícií naberala hrozivých čísel, bola riešená za pomoci Židovskej náboženskej obce a jej nového oddelenia s názvom Židovské ústredie práce. Židovská náboženská obec taktiež fungovala ako úrad sociálneho zabezpečenia pre práceneschopných, ktorých počet narastal, tak ako narastala chudoba. Na jeseň 1940 bolo vyhláškou obmedzené právo Židov pohybovať sa za hranicami okresu, v ktorom mali trvalé bydlisko, a od septembra 1941 nemohli bez povolenia prekročiť ani hranice obce. 1. septembra 1941, rovnako ako v Nemecku, dostali všetci Židia v Protektoráte príkaz nosiť na verejnosti žltú hviezdu. Solidarita so židovskými susedmi nebola v Protektoráte nevídaná, prejavovala sa napríklad tým, že žltú Dávidovu hviezdu nosili i Nežidia, či zvýšenou účasťou na židovských pohreboch. Heydrich však vydal varovanie podľa ktorého sa so sympatizantmi s Židmi malo začať zaobchádzať ako so Židmi samými; to žiaľ splnilo účel. Postupné vytváranie bariér medzi židovským a nežidovským obyvateľstvom vyvrcholilo teraz už nezvratnými deportáciami na územie Poľska a nacistami kontrolované časti bývalého Sovietskeho zväzu a vytvorením geta v Terezíne. 13. októbra 1941 sa k prvému transportu do geta v poľskej Lodži dostavilo pred Veletržní palác v Prahe prvých 1000 Židov, o 3 dni bol transport vypravený. Nasledovali ďalšie šty-

ri transporty z Prahy a jeden z Brna, ktorý odišiel do Minsku. Zvyšok bol internovaný v Terezíne, no aj odtiaľ za čas začali odchádzať na Východ ďalšie transporty.

Nakladanie s majetkom deportovaných bolo zverené do agendy novovytvoreného oddelenia Židovskej náboženskej obce *Treuhandstelle*. Majetok bol de jure vo vlastníctve Vyst'ahovaleckého fondu, no fakticky sa ním v nemalej miere obohacovali nacistickí pohlavári. Od 2. júna 1942, päť mesiacov po konferencii vo Wannsee, kde bol prijatý rámcový plán „konečného riešenia židovskej otázky“, začali do terezínskeho koncentračného tábora (o zariadení v Terezíne sa bežne, aj medzi jeho „obyvateľmi“, hovorilo ako o gete, no klasifikovaný bol ako koncentračný tábor) prichádzať transporty z celej Ríše, často privádzajúce osoby, v ktorých prospech bolo intervenované. V preplnených priestoroch a vo veľmi chabých hygienických podmienkach sa Terezínom začali šíriť epidémie. Kým transporty v prvej polovici roku 1942 končili v pracovných táboroch, kde väzni zomreli v dôsledku vyčerpania, alebo boli zabití neskôr, v druhej polovici tohto roku boli transporty určené na okamžitú likvidáciu. Tak boli blízko Minsku Židia vyhnaní z vlaku a hnaní niekoľko kilometrov, aby ich nakoniec nacistické komando postrieľalo...

Pretože sa však východný front začal posúvať späť na západ, na mnoho území ZSSR už transporty vypravovať nebolo možné. Posledný transport z Terezína v roku 1942 preto smeroval do Osvienčimu, kde bola väčšina ľudí ihneď po selekcii poslaná do plynu. Na konci januára 1943 už bola deportovaná drvivá väčšina židovských obyvateľov Protektorátu. Židovská náboženská obec, ktorú už nacisti nepotrebovali, bola premenená na *Židovskú radu starších*; doterajší zamestnanci boli odsunutí do Terezína a nahradili ich židovskí manželia zo zmiešaných manželstiev; počiatkom roku 1945 boli odsunutí do Terezína aj oni. Vo februári 1943 boli ďalšie transporty do Terezína zastavené a v gete sa začalo pracovať na vylepšovaní životných podmienok; cieľom bolo oklamať delegáciu Medzinárodného červeného kríža, ktorá v júni toho istého roku skutočne Terezín navštívila, a vydala pre nacistov pozitívnu výslednú správu. Celkovo sa konali ešte ďalšie dve vizity z Medzinárodného červeného kríža, jedna po roku, v júni 1944 a jedna tesne pred oslobodením v apríli 1945. Všetky správy boli nepochopiteľne pozitívne, o deportovaných a umierajúcich nepadla zmienka. Výsledná bilancia nesmiernej tragédie českých Židov hovorí, že z viac ako 120.000, ktorí žili v Protektoráte

pri jeho vzniku, emigrovalo viac ako 30.000 a viac ako 81.000 bolo deportovaných do koncentračných či vyhladzovacích táborov – z nich prežilo len približne 10.500 ľudí.

Francúzsko bolo podľa nariadenia Himmlera prvým z trojice Francúzsko, Belgicko, Holandsko, ktoré malo ostať „judenrein“. Dôvodom bola jednak jeho geografická pozícia (Európa mala byť podľa nacistického plánu „očisťovaná“ od západu na východ), ale tiež to, že vichystická vláda prejavila až prekvapivo veľké porozumenie pre židovský „problém“ a sama zo svojej iniciatívy už uzákonila početné protižidovské opatrenia. Ako prví mali byť deportovaní zahraniční Židia. Bolo to rozhodnutie, ktoré podľa Hannah Arendtovej predstavovalo organizačnú modifikáciu vyplývajúcu z francúzskeho všeobecne rozšíreného šovinizmu a xenofóbie. Keďže Francúzsko bolo cieľovou krajinou mnohých utečencov z krajín, resp. oblastí, ktoré boli pod nacistickou kontrolou už dávnejšie, v roku 1942 bola viac ako polovica zahraničných Židov vo Francúzsku bez štátnej príslušnosti. Bolo rozhodnuté, že v prvej fáze bude deportovaných 100.000 práve týchto Židov (tých zahraničných, ktorí boli bez štátnej príslušnosti), z celkového počtu prevyšujúceho 300.000 Židov, ktorí v tom čase žili na francúzskom území. Išlo o rozsiahlu akciu, ktorá sa nezaobišla bez súhlasu vlády vo Vichy, ale ani bez aktívnej pomoci francúzskej polície. „*Títo cudzí Židia predstavovali pre Francúzsko vždy problém,*“¹⁵ vyjadril sa Pierre Laval, vtedajší predseda vichystickej vlády (po skončení vojny odsúdený za velezradu a popravený). Podľa všetkého sa však Laval aj nominálny predseda vlády maršál Pétain naozaj domnievali, že Židia budú na Východ „len“ presídlení a skutočný význam „presídlenia“ nepoznali. V priebehu leta a jesene 1942 bolo do Osvienčimu deportovaných 27.000 Židov bez štátnej príslušnosti, avšak do leta 1943 nebolo z Francúzska deportovaných viac ako 52.000 Židov, určite menej ako 20% z celkového počtu (z nich maximálne 6000 malo francúzsku štátnu príslušnosť). V apríli 1944, dva mesiace pred vylodením spojencov v Normandii sa vo Francúzsku stále nachádzalo štvrt' milióna Židov a všetkým sa vojnu podarilo prežiť. Čo bolo príčinou zásadného spomalenia až zastavenia deportácií? Presvedčenie Nemcov, že po deportáciách v lete a na jeseň 1942 si už Francúzi na tieto praktiky zvykli, sa ukázalo ako ilúzia a následkom toho spravili krok „vedľa“. Zažiadali totiž, aby (s cieľom zjednodušenia administratívy) boli do transportov zaradení aj francúzski Židia. Francúzi zásadne zme-

¹⁵ In: *Arendtová, H.* Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalite zla, s. 228.

nili prístup, a to aj z toho dôvodu, že do krajiny začali prenikať správy o masových vraždách – odmietli sa na nich podieľať.

Pre *Belgicko* a *Holandsko* boli v rámci prvej fázy konečného riešenia pôvodne stanovené relatívne nižšie kvóty s ohľadom na prioritu Francúzska. Žiaľ, aj v prípade Belgicka aj Holandska boli počty zvýšené, zrejme pre „problémy“, ktoré nečakane nastali vo Francúzsku. Belgicko riadili nemecké vojenské úrady a belgická polícia s nimi nespolupracovala, belgické železnice boli pre Nemcov nedôveryhodné (stávalo sa, že zámerne nechávali dvere vagónov odomknuté, alebo vyvolávali zmätok, aby mohli Židia utiecť). Celkový počet zavraždených Židov v Belgicku bol 25.000 (z 90.000, ktorí tu žili pred vojnou, resp. z 50.000, ktorí neutiekli do konca r. 1940).

Podobne ako v ostatných krajinách, aj z Holandska boli ako prví deportovaní Židia bez štátnej príslušnosti, predovšetkým utečenci z Nemecka, ktorých už predvojnová holandská vláda označila za „nežiaducich“. Holandská vláda aj kráľovská rodina emigrovali do Londýna, a tak krajina ostala bez vlastného vedenia, no holandské obyvateľstvo, ako sa ukázalo, dokázalo pôsobiť nacistom problémy. Holandsko bolo jedinou krajinou v celej Európe, kde študenti začali štrajkovať, keď boli prepustení židovskí profesori, kde prvé deportácie Židov do nemeckých koncentračných táborov vyvolali vlnu štrajkov a protestov (a to ešte nešlo o vyhladzovacie tábory). Následkom bola eliminácia teroru nemeckých prepadových kománd, perzekúcia sa na čas vydala skôr cestou normotvorby. Napriek rozšírenému odporu proti antisemitským opatreniam však v holandskom prostredí existovali dva fatálne faktory. Po prvé, pôsobilo tu veľmi silné nacistické hnutie, ktoré zohralo rozhodujúcu úlohu pri vyhľadávaní a zaistovaní ukrytých Židov. Odhaduje sa, že Holanďania ukrývali až 20.000 až 25.000 Židov, čo bolo na počet obyvateľov unikátne číslo, žiaľ rovnako neobvyklé percento – takmer polovica z nich – bolo odhalených. Po druhé, v Holandsku narodení Židia prejavovali výrazné tendencie vyčleňovať sa od židovských prisťahovalcov a podľa Hannah Arendtovej aj tento ich postoj viedol eventuálne k tomu, že „*výsledkom byla katastrofa neporovnateľne väčšieho rozsahu než v jakékoli ďalší západní zemi*“.¹⁶ Z desiatok tisícov Židov, ktorí vojnu prežili v úkrytoch, bolo 75% cudzincov, čo môže byť interpretované ako fakt, že holandskí Židia žili v dezilúzii, keď sa domnievali, že za obeť padnú len Židia nemeckí a iní. Do júla 1944 bolo deportovaných 113.000 Židov. Tri štvrtiny Židov, ktorí

¹⁶ *Arendtová, H.* Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 228.

v Holandsku žili (a dve tretiny z tých, ktorí sa v Holandsku narodili), bolo zavraždených.

Situáciu v Škandinávii predpovedal v januári 1941 na konferencii vo Wannsee dr. Martin Luther zo zahraničného úradu, keď varoval pred veľkými problémami, s akými sa nacistická byrokracia môže pri konečnom riešení v tejto oblasti stretnúť. Okupované boli Dánsko, Nórsko a Fínsko, k okupácii Švédska nikdy nedošlo. *Fínsko*, ktoré nacisti oprostili od ruskej okupácie, predstavovalo z hľadiska konečného riešenia najväčšiu výnimku, pokiaľ ide o prístup nacistov. Napriek tomu, že tu žilo okolo 2000 Židov, sa v ňom židovská otázka takmer neriešila; Arendtová ako hlavný dôvod zmieňuje veľký obdiv, ktorý Hitler voči fínskemu národu prechovával, a z toho plynúcu Hitlerovu nevôľu Fínov vydierať.

V *Nórsku* bol síce v čele vlády Vidkun Quisling, vodca pronacistickej a antisemitskej Nórskej strany, no keď v októbri a novembri 1942 bolo zaistených a internovaných 1700 nórskeho Židov (z ktorých prevažná väčšina boli utečenci z Nemecka) a Eichmannov úrad vydal rozkaz k ich deportácii do Osvienčimu, niekoľko členov Quislingovej vlády odstúpilo. Zareagovalo aj Švédsko: bez meškania ponúklo všetkým týmto osobám azyl. Výsledkom bolo, že asi 900, čiže viac ako polovici de facto odsúdených na smrť, sa tajne podarilo preniknúť do Švédska a prežiť.

Dánsko – správanie jeho vlády aj obyvateľov – predstavuje jedno z najväčších svetielok dejín holokaustu. Arendtová si dokonca neodpustila nasledujúcu poznámku: „*Je lákavé doporučiť tento prípad jako povinnou četbu v politologii, zvláště pro všechny studenty, kteří by se chtěli dozvědět něco o nesmírném potenciálu skrytém v nenásilném jednání a rezistenci vůči protivníkovi, který disponuje naprostou převahou násilných donucovacích prostředků.*“¹⁷ Hoci relatívne priaznivý vývoj v Taliansku a Bulharsku sa v niektorých aspektoch na dianie v Dánsku podobá, Dánsko sa na rozdiel od nich nevydalo cestou poslušnosti naoko, podvodov a sabotáží: „*Dánové udělali něco zcela odlišného. Když je Němci spíše opatrně vyzvali, aby pro Židy zavedli povinnost nosit žlutou hvězdu, Dánové prostě odpověděli, že první, kdo by ji nosil, by byl dánský král.*“¹⁸ Dánske politické vedenie taktiež dalo zreteľne najavo, že v prípade prijatia akýchkoľvek protižidovských opatrení okamžite odstúpi. Nacistom sa dokonca ani nepodarilo presadiť, aby dánska židovská komunita uznala rozdiel medzi 6400 Židmi v Dánsku narode-

¹⁷ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 230.

¹⁸ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 230 – 231.

nými a približne 1400 židovskými azylantmi, ktorí utiekli z Nemecka. Hoci dánska vláda nešla tak ďaleko, aby židovským utečencom udelila štátne občianstvo, proti nemeckému nátlaku argumentovala práve tým, čo naopak nacistom v ostatných prípadoch ako argument slúžilo: Židia od momentu opustenia nemeckého územia už nie sú nemeckými občanmi a Nemecko tak voči nim stratilo akúkoľvek právomoc. V auguste 1943, keď sa vojnová karta začala obracať a Nemecko začalo tušiť možnú porážku, sa dánski robotníci rozhodli priliat' olej do ohňa. V dánskych lodeniach vypukli nepokoje, dokári odmietali opravovať nemecké lode a vstúpili do stávk. Na to nacisti vyhlásili stanné právo, Himmler sa začal domnievať, že nastal čas otvoriť židovskú otázku. „*Nepočítal však s tým, že vedle odporu Dánů se zde projeví ještě něco jiného: němečtí představitelé se několikaletým pobytem v Dánsku změnili.*“¹⁹ Nielenže vojenský veliteľ generál von Hannecken odmietol dať k dispozícii svoje jednotky Himmlerovmu človeku. Aj osobitné jednotky SS pôsobiace v Dánsku začali odmietat' plnenie príkazov z ústredia. Po určitých peripetiách, v ktorých hrali reprezentanti židovskej komunity – na rozdiel od väčšiny prípadov v ostatných krajinách – pozitívnu úlohu, bola nakoniec značná časť Židov z Dánska prijatá Švédskom – po tom, ako ich v októbri 1943 prepravili dánske rybárske lode, často s finančnou pomocou bohatých Dánov. Pozoruhodné je aj to, že cena za prepravu loďou činila 100 dolárov na osobu, kým napríklad v Holandsku, na Slovensku a neskôr aj v Maďarsku sa v súvislosti s emigráciou platili sumy závratné, a to dokonca aj v situáciách, kde sa Židia stretávali s ochotou pomôcť, a preto tam šance nemajetných na útek boli mizivé. Summa summarum, Švédsko prijalo 5919 dánskych utečencov (vrátane polovičných Židov a nežidovských partnerov zo zmiešaných manželstiev), takmer polovica dánskych Židov prežila vojnu v úkrytoch. Niekoľko stoviek Židov sa žiaľ nemeckej polícii podarilo zadržať a poslať do Terezína. No aj tam požívali privilégiá – vďaka tomu, že množstvo dánskych inštitúcií aj súkromných osôb za nich bojovalo. Slovom Adolfa Eichmanna: „*akce proti Židům v Dánsku selhala*“.²⁰

Taliansko bolo v období pred vypuknutím 2. svetovej vojny považované Nemeckom za rovného partnera a Mussolini bol nacistickými kruhmi obdivovaný. Počas vojny sa však začal prejavovať rozdiel medzi oboma typmi diktatúry, medziiným aj v talianskom postoji k riešeniu židovskej otázky. Narastajúce napätie kulminovalo v lete 1943 pučom a okupáciou Ríma a severného Talianska, na jeseň nasledovalo vyhlásenie

¹⁹ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla, s. 232.

²⁰ In: Arendtová, H. Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla, s. 235.

vojny Nemecku. Talianske sabotovanie konečného riešenia naberalo o to väčších rozmerov, že vplývalo na iné fašistické režimy – na Pétainovo Francúzsko, Horthyho Maďarsko, na Antoneskove Rumunsko a dokonca Frankove Španielsko. Arendtová situáciu s Talianskom charakterizuje takto: „*Eichmannův velitel Gruppenführer Müller napsal dlouhý dopis zabývající se tímto problémem na zahraniční úřad, ale pánové z tohoto úřadu těžko mohli něco dělat, protože se vždy znovu setkali se stejným dobře zamaskovaným odporem a týmiž sliby, které ovšem nikdy nebyly plněny.*“²¹ Podobne „efektívne“ bolo napríklad protižidovské opatrenie na konci 30. rokov, keď Mussoliniho Taliansko pod nemeckým nátlakom prijalo protižidovskú legislatívu. Zákony obsahovali obvyklé výnimky: vojnoví veteráni, ľudia s vysokým vyznamenaním a pod. Okrem toho sem však pribudla ďalšia kategória, a to bývalí členovia fašistickej strany, ich rodičia, prarodičia, ich ženy, deti a vnuci. Z toho vyplývalo, že sa na veľkú väčšinu talianskych Židov protižidovské zákony nevzťahovali: pretože miesta v štátnej správe boli vyhradené len príslušníkom fašistickej strany, ťažko sa našla rodina, kde by aspoň jeden človek nebol jej členom. História asi päťdesiatitisícovej židovskej komunity v Taliansku siahala až do doby Rímskej ríše a, ako píše Arendtová, „takmer automatická všeobecná humanita starého civilizovaného národa“ Talianov mala za následok, že ani v období teroru, ktorý v Taliansku zavládol v poslednom roku a pol vojny neboli Židia vydaní na pospas nacistom.

V decembri 1943 sa obrátil nemecký zahraničný úrad na Eichmannovho nadriadeného Müllera s žiadosťou o pomoc a do Talianska boli prevelení už známi vrahovia židovskej populácie, ktorí mali za úlohu s pomocou nemeckej polície okamžite urobiť „potrebne opatrenia“. Prvým cieľom mala byť osemtisícová populácia Židov v Ríme, no siedmim tisícom z nich sa podarilo utiecť vďaka varovaniu, ktoré prišlo od talianskych fašistov. Odpor, na ktorý Nemci narazili, opäť viedol k tomu, že spravili ústupok a súhlasili, aby Židia boli „len“ umiestnení v talianskych koncentračných táboroch a neboli deportovaní. Asi 35.000 Židov v severnom Taliansku bolo zadržaných a poslaných do koncentračného tábora blízko hraníc s Rakúskom. Žiaľ, na jar, keď sa Červená armáda neodvratne približovala, Nemci sľub porušili a začali deportácie do Osvienčimu. Zo 7500 deportovaných osôb prežilo 600. Avšak aj tak nebolo zavraždených viac ako 10% talianskych Židov.

²¹ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 237.

Od západnej Európy bola dosť odlišná situácia v strednej a východnej Európe. Bolo tu mnoho štátov, ktoré na základe rozhodnutí víťazných mocností po prvej svetovej vojne vznikli ako nástupnícke. Dôležité je, že ich hranice zďaleka neboli určené len podľa národnostného princípu, a tak sa stali štátmi, ktoré boli obývané nemalými menšinami. Versailleská mierová konferencia problém menšín anticipovala a bol na nej presadený systém zmlúv o menšinách.²² Negatívnym dôsledkom vzniku nových štátov s menšinami bol fakt, že mnohé tieto menšiny sa prejavili ako destabilizujúci prvok, ktorý hral do karát nacistickým deštruktívnym plánom. Tak vzniklo odtrhnúť sa od Juhooslávie *Chorvátsko* s bábkovou pronemeckou vládou v Záhrebe. Táto vláda pod vedením dr. Ante Paveliča zaviedla protižidovské zákony bez váhania – tri týždne po svojom ustanovení. Na otázku, ako postupovať ohľadom niekoľkých desiatok chorvátskych Židov, ktorí žili na území Nemecka, odpovedala, že „by uvítala deportáciu na Východ“. Ríšsky minister vnútra požadoval, aby do februára 1942 bola krajina bez Židov. Deportácie si organizovali Chorváti sami, predovšetkým členovia silného fašistického hnutia, Ustašovci, a Nemcom navyše platili 30 ríšskych mariek za každého deportovaného Žida. Majetok deportovaných ostával podľa Nemeckom uznávaného tzv. teritoriálneho princípu Chorvátsku (hoci Nemci vedeli, ako ho obísť – napríklad viac než výhodnými nákupmi tesne pred deportáciami). Zmiený termín nakoniec nebolo možné dodržať, pretože mnohým chorvátskym Židom sa podarilo utiecť na územie okupované Talianskom. Po prevrate v Taliansku v lete 1943 však bolo do vyhladzovacích centier odoslaných 30.000 Židov. Až neskôr si Nemci všimli zvláštneho ustanovenia v právnych predpisoch, podľa ktorého sa všetci Židia, ktorí sa zaslúžili o „chorvátsku vec“, stali „čestnými árijcami“. V praxi výnimku dostali Židia bohatí, ktorí si ju mohli za cenu svojho majetku kúpiť. Nakoniec sa podarilo v Chorvátsku prežiť 1500 Židom, čo predstavovalo asi 5%. Podľa Arendtovej toto percento presne zodpovedá percentu asimilovaných Židov v strede a na východe Európy²³ a – taktiež na základe stavu v ostatných krajinách – vyvodzuje záver, že práve v týchto častiach Európy dávala asimilácia spoje-

²² Tak sa stalo, že aj židovské skupiny v týchto nástupníckych štátoch získali po prvej svetovej vojne na základe návrhov, s ktorými samotné tieto štáty prišli do Versailles, štatú menšiny. To znamenalo, že boli vlastne právne povýšené na roveň iných menšín. V histórii diaspóry to podľa Hannah Arendtovej znamenalo obrat, pretože v dôsledku toho väčšina židovskej populácie prejavila pranie určitej sociálnej a kultúrnej autonómie a západní, asimilovaní Židia stratili svoj štatú hovorcov celého židovského národa.

²³ Na Západe, ako bolo spomenuté, bola asimilácia židovského obyvateľstva pravidelným javom, no ak došlo k asimilácii na Východe (asi 5 % východných Židov, prevažne vplyvných a bohatých), bola ešte výraznejšia.

ná s bohatstvom relatívne väčšiu šancu na prežitie. Chorvátskym paradoxom je, že takmer všetci reprezentanti vrcholnej politickej moci mali za manželky Židovky, od predsedu vlády po vodcu Ustašovcov.

Udalosti v susednom *Srbsku* od začiatku naberali iný smer, pretože nemecká okupačná armáda bola vystavená ozbrojenému odporu partizánskych oddielov, porovnateľným len s aktivitou ruských partizánov. Pokiaľ však išlo o osud srbských Židov, tí neboli deportovaní, ale pod zámienkou exekúcií rukojemníkov zajatých v rámci partizánskej vojny armáda postrieľala židovských mužov. Osud židovských žien a detí bol ešte hrôzostrašnejší: boli odovzdaní veliteľovi bezpečnostnej polície, Heydrichovmu chránencovi, dr. Emanuelovi Schäferovi, a usmrtení v pojazdných plynových komorách. Odhaduje sa, že k partizánom sa pridalo 5000 Židov, iná cesta úniku zrejme neexistovala. Schäfer bol po vojne za splynovanie 6280 žien a detí odsúdený nemeckým súdom na šesť rokov a šesť mesiacov väzenia...²⁴

Bulharsko si vďaka nemeckej nacistickej politike značne územne polepšilo, no napriek tomu sa stalo jednou z krajín, ktorej vláda a obyvateľstvo prejavilo veľký odpor proti nacistickým požiadavkám. Na území Bulharska sa nachádzalo 50.000 Židov a antisemitizmus zvyšnej časti populácie určite nebol cudzí (dokonca bol súčasťou oficiálnej vládnej politiky dlho pred Hitlerom). Parlament si dokázal udržať vplyv a spolupracoval s kráľom; fašistické hnutie Ratnikov bolo slabé. Žiaľ, stalo sa, že bulharská armáda dala súhlas k deportácii všetkých 15.000 Židov z nových území, ktoré boli spravované vojenskou vládou. O tom, či zodpovedné osoby boli informované o tom, čo v skutočnosti „presídlenie na Východ“ znamená, však možno pochybovať. O niečo skôr, v januári 1941, vláda tiež súhlasila so zavedením určitých protižidovských zákonov, no išlo o relatívne veľmi mierne opatrenie: zhruba 6000 mužov bolo pracovne nasadených. Všetci pokrstení Židia mali výnimku, a to bez ohľadu na to, kedy konvertovali – či už pred alebo po nadobudnutí účinnosti daných opatrení. Ďalších 10% z celkového počtu Židov získalo osobitné privilégia. Pre židovských lekárov a obchodníkov platil síce numerus clausus, ten bol však relatívne vysoký. Po zavedení týchto opatrení predstavitelia bulharskej vlády vyhlásili, že situácia je teraz stabilizovaná. Trvalo dlhú dobu, kým sa nemeckému veľvyslanectvu podarilo v Bulharsku presadiť ďalšie protižidovské opatrenie – povinné nosenie žltých hviezd. Avšak výsledok bol nasledovný: jednak boli podľa

²⁴ Väčšina nacistických zločincov, ktorí neboli postavení pred norimberský tribunál alebo pred súd v krajine, v ktorej zločiny spáchali, dostala buď takto neprimerané tresty, alebo sa stíhaniu vyhli úplne.

správy istého nacistického pohlavára „veľmi malé“, jednak ich niektorí Židia vôbec nenosili a po tretie, tým, ktorý ich nosili vraj „dezorientované obyvateľstvo prejavovalo sympatie“. Následne bulharská vláda tento právny predpis jednoducho zrušila. V dôsledku veľkého nemeckého nátlaku boli všetci Židia vyhnaní zo Sofie, čo však bolo opakom toho, čo Nemci potrebovali – vláda Židov namiesto koncentrácie rozptýlila a navyše si vyhnaní Židia zväčšili priazeň Bulharov. Na začiatku roku 1943 bol zavraždený kráľ Boris a je pravdepodobné, že bol zavraždený nemeckými agentmi, ktorí sa zrejme domnievali, že on je zodpovedný za to, že bulharskí Židia boli teraz v bezpečí. Ojedinelý bol aj prístup pravoslávneho bulharského metropolitu Štefana, ktorý urobil „viac, než čo kedy urobil Vatikán“; ukrýval hlavného sofijského rabína a hlavne verejne vyhlásil, že „Boh určil židovský osud a ľudia nemajú žiadne právo Židov trýzniť a prenasledovať“ (Hilberg).²⁵ Situácia pokračovala podobne ako v Dánsku niekoľko mesiacov predtým – na nemeckých úradníkov v Bulharsku sa už nedalo spoľahnúť. Konečná bilancia obetí bulharských Židov na životoch bola stopercentne priaznivá: v auguste 1944, keď Bulharsko oslobodila Červená armáda a prestali platiť protižidovské zákony, nebol deportovaný a nezomrel neprirodzenou smrťou ani jeden bulharský Žid!

Na rozdiel od Bulharska, kde nacisti nemali k dispozícii židovské authority, v Grécku, ktorého severnú časť okupovalo Nemecko, dvaja špecialisti na židovskú otázku z Eichmannovho úradu – Dieter Wisliceny a Alois Brunner – bezodkladne po svojom príchode vo februári v roku 1943 vytvorili židovskú radu (*Judenrat*), ktorej predsedal hlavný rabín Koretz. Úlohou bolo vytvoriť podmienky pre deportáciu Židov zo Solúna, kde boli sústredené 2/3 všetkých gréckych Židov – približne 55.000 ľudí. Wisliceny zaviedol bezvýnimčné nosenie žltých hviezd, židovské obyvateľstvo začalo byť koncentrované v gete blízko železničnej stanice. Do veľmi úzkej privilegovanej skupiny patrili Židia s cudzími pasmi a – ako v mnohých ďalších štátoch – tí, ktorí pracovali pre židovskú radu; tí mali byť prípadne transportovaní do výmenného tábora Bergen-Belsen. Postoj gréckeho obyvateľstva bol, žiaľ, prinajlepšom ľahostajný. Židovská populácia bola zo Solúna kompletne deportovaná do Osvienčimu v priebehu dvoch mesiacov. Keď na jeseň 1943 skolabovala talianska armáda, bol rýchlo uskutočnený aj násilný odsun Židov z juhu Grécka, vrátane Atén a ostrovov. V Osvienčime bolo mnoho

²⁵ *Arendtová, H.* Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 250.

práve gréckych Židov pridelených do tzv. kománd smrti, ktorých úlohou bola obsluha zariadení plynových komôr a krematórií, a nažive boli ešte v roku 1944 po vyvrazení Židov deportovaných z Maďarska a zlikvidovaní lodžského geta. Na konci leta 1944, keď sa začali šíriť správy o vývoji vojny a pravdepodobnej demontáži vyhladzovacích zariadení, sa členovia týchto kománd smrti vzbúrili v presvedčení, že prišiel rad na nich. Pokus o odpor sa skončil tragicky: prežil len jediný účastník, ktorý mohol o udalosti podať správu.

Situáciu v Rumunsku, kde žila veľmi veľká, 850.000-ová židovská menšina, opisuje Arendtová takto: „V Rumunsku naopak príslušníci SS byli zaraženi a v určitých případech i vyděšeni, když se stali svědky z minulosti dobře známých spontánních pogromů, které nabývali nesmírných rozměrů. Často museli intervenovat, aby Židy zachránili před hordami hrdlořezů a aby Židé mohli být zabíjeni způsobem, který příslušníci gestapa považovali za civilizovaný.“²⁶ Bolo to práve Rumunsko, kde bol antisemitizmus zakorenený hlbšie ako v ktorejkoľvek inej predvojnovovej krajine. Už v roku 1878 sa veľké štáty márne snažili s poukazom na Berlínsku zmluvu primäť Rumunsko k tomu, aby rumunským Židom priznalo štátnu príslušnosť, hoci by aj naďalej mali ostať v postavení občanov druhej triedy. V priebehu rokovaní o mierovej zmluve po skončení prvej svetovej vojny rumunská vláda pod vplyvom nátlaku Spojencov konečne pristúpila k dohovoru o menšinách a priznala židovskej menšine občianstvo. V rokoch 1937 a 1938 však Rumunsko, oháňajúc sa právom na vlastnú suverenitu a cítiac v Nemecku oporu, zrušilo občianstvo niekoľkým státisícom, asi jednej štvrtine Židov. V auguste 1940 už rumunský diktátor maršál Ion Antonescu, veliteľ Železnej gardy, ako prvý v Európe prehlásil za zrušené občianstvo celej rumunskej židovskej populácie s výnimkou niekoľkých stoviek rodín, ktoré mali občianstvo už pred mierovou zmluvou (išlo o niektorých Židov nemeckého pôvodu a najmä sefardských Židov, španielsku vetvu židovského národa). V tom istom mesiaci Antonescu zaviedol protižidovské zákony, najtvrdšie z celej Európy vrátane Nemecka. Rumunskí vojaci mali na svedomí systematické a plánované masakre a deportácie. Avšak deportácia v Rumunsku vyzerala inak ako inde: do nákladných vagónov bolo vdupaných 5000 ľudí a vlak ich vozil krajinou niekoľko dní, až kým sa neudusili. Niekedy boli mŕtve telá vystavené vo výkladoch židovských mäsiarstiev. Rumuni taktiež sami vybudovali a otvorene prevádzkovali

²⁶ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 255.

vlastné vyhladzovacie tábory, ktoré boli zrejme ešte príšernejšie ako neskôr tie nemecké. V auguste 1941 nakoniec nemecký zahraničný úrad uzatvoril s Antonescom dohodu o „evakuácii Židov z Rumunska nemeckými jednotkami“. V tom čase Rumuni stihli svojpomocne povraždiť už takmer 300.000 svojich Židov. V čase, keď Eichmann – s úľavou, že v konečnom riešení sa v Rumunsku podarilo nastoliť poriadok – vyjednal s nemeckými železnicami zaistenie prepravy 200.000 Židov z Rumunska do vyhladzovacích táborov v okolí poľského Lublinu, však z Rumunska prišli nové správy. Rumunská byrokracia medzitým prišla na to, že sa na obchode s udeľovaním výnimiek môže nesmierne obohatiť, a tak v Rumunsku začal prevládať predaj Židov do zahraničia. Za cenu 1300 dolárov na hlavu sa Rumunsko stalo jednou z mála krajín, odkiaľ bolo v priebehu vojny možné vycestovať do Palestíny. A ako sa približovala Červená armáda, Antonescu sa stával stále viac „umierneným“ a nakoniec nechal Židov odísť bez akejkoľvek finančnej kompenzácie. Z 850.000 rumunských Židov sa podarilo prežiť asi polovici, z toho sa ich niekoľko stotisíc dostalo do Izraela.

Po väčšinu času pomerne priaznivý, no nakoniec s tragickým koncom, bol vývoj „konečného riešenia židovskej otázky“ v *Maďarsku*. V čele tohto, podľa ústavy kráľovstva bez kráľa, stál admirál Miklós Horthy. Pod vplyvom talianskeho fašizmu v Maďarsku vzniklo na počiatku 30. rokov silné fašistické hnutie Šípových krížov. V roku 1938 tu, opäť podľa vzoru Talianska, bolo zavedené protižidovské zákonodarstvo. Napriek silnému vplyvu katolíckej cirkvi sa tieto ustanovenia vzťahovali aj na Židov pokrstených po roku 1919, o tri roky neskôr bola ich osobná pôsobnosť rozšírená aj na židovských konvertitov z pred tohto dátumu. Avšak napriek tomu, že všeobecne rozšírený antisemitizmus sa stal súčasťou oficiálnej štátnej politiky, horná komora maďarského parlamentu stále mala 11 židovských členov a Maďarsko bolo jedinou krajinou Osy, ktorá ustanovila a poslala na východný front židovské jednotky – išlo o 130.000 mužov. Možné pochopenie týchto rozporov je založené na fakte, že Maďarsko najviac zo všetkých krajín zdôrazňovalo rozdiel medzi miestnymi, maďarizovanými Židmi a *Ostjuden*, tými, ktorí pochádzali z práve anektovaných území. Až do marca 1944 Nemecko rešpektovalo maďarskú suverenitu a Maďarsko dovtedy bolo pre Židov relatívne bezpečnou krajinou. Obrat nastal preto, že sa Maďarsko v snahe pridať sa na stranu teraz už veľmi pravdepodobných víťazov vojny začalo snažiť uzatvoriť so Spojencami separátne prímerie (opäť podľa talianskeho vzoru). Nemecká vláda sa rozhodla Maďar-

sko okupovať a spolu s okupáciou bolo nastolené aj konečné riešenie. V Maďarsku sa v tom čase nachádzalo 800.000 Židov a ďalších 150.000 židovských konvertitov. Pre súrnosť a kapacitnú náročnosť operácie bol do Maďarska vyslaný hlavný špecialista na deportácie Adolf Eichmann, ktorý si okrem iných povolal aj Wislicenyho a Brunnera, ktorí organizovali aj deportácie Židov zo Slovenska. Eichmann si pozval židovských predstaviteľov a v čase, keď už bolo nepochybné, že deportovaní Židia sú zabíjaní, ich presvedčil, aby vytvorili židovskú radu, ktorá skutočne vznikla pod názvom *Ústredný židovský výbor*. Eichmann ich jednak dokázal presvedčiť, že bude zachovávať rozdiel medzi „maďarizovanými“ a východnými Židmi a jednak, v nich vzbudil presvedčenie, že on a jeho ľudia sú korumpovateľní. „*K prezidentovi židovské komunity, dvornému radovi Samueli Sternovi (...) se všichni [Eichmannovi ľudia] chovali neobyčejně zdvořile a ten souhlasil, že stane v čele židovské rady. On a několik dalších členů se cítili uklidněni (...)*“²⁷ Korupcia sa síce skutočne rozmohla, no nikdy nenadobudla takých rozmerov, v aké Židia dúfali. V Maďarsku ďalej pôsobila ďalšia židovská organizácia s názvom *Podporný a záchranný výbor*, ktorá vzišla zo sionistického hnutia, ktoré bolo v Maďarsku vždy veľmi silné. Podporný a záchranný výbor udržiaval úzke kontakty s Palestínskou úradovňou a snažil sa pomáhať utečencom zo Slovenska aj Poľska, Juho-slávie a Rumunska, mal prostriedky na to, aby dostal malé množstvo ľudí do Palestíny, či už v súlade s právnymi predpismi alebo ilegálne. Nacistickí organizátori nakoniec uprednostnili jednanie s Podporným a záchranným výborom, ktorý mal medzinárodné konexie a vedel obstarat' peniaze v cudzej mene. Sionistickí funkcionári tak získali väčšie privilégia ako členovia Židovskej rady, ktorí mali tradične prisľúbenú len dočasnú ochranu pred zaistením a deportáciou: mohli vycestovať a navrátiť sa do Maďarska, nemuseli nosiť žltú hviezdu, bolo im umožnené navštevovať koncentračné tábory v Maďarsku. Keď si bol Eichmann istý, že môže počítať aj so spoluprácou dôležitých maďarských predstaviteľov, usporiadal vo Viedni konferenciu s predstaviteľmi nemeckých štátnych železníc, pretože pred ním bola úloha prepraviť takmer pol milióna osôb. V Osvienčime veliteľ Höss zatiaľ prikázal vybudovať novú trať, ktorá by vagóny priviedla tesne ku krematóriám. Smrtiace komandá, ktoré obsluhovali plynové komory, sa zväčšili z 224 členov na 860. Všetko bolo pripravené, aby bolo možné usmrtiť 6000 – 12.000 ľudí denne. Po necelých dvoch mesiacoch bola operácia v júli 1944 zastavená

²⁷ *Arendtová, H.* Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 263.

v dôsledku vlny zahraničných protestov, mohutnejšej než obvykle. Švédsko sa znova chopilo iniciatívy a jeho praktické opatrenia, ku ktorým sa pripojilo aj Švajčiarsko, Španielsko, Portugalsko, nakoniec dostali do bezpečia aspoň 33.000 Židov. Intervenoval dokonca aj Roosevelt (svoju hrozbu potvrdil masívnym náletom na Budapešť 2. júla), a tak Horthy pod tlakom prikázal zastavenie transportov. Jedným z najzávažnejších argumentov v procese proti Eichmannovi bolo jeho nasledovné počínanie: napriek zákazu nechal deportovať ďalších 1500 Židov a aby o tom židovskí predstavitelia nemohli informovať Horthyho, zadržieval ich až kým nedostal správu, že transport sa dostal za hranice. Bol to posledný vlak, ktorý z Maďarska Židov deportoval. Avšak v polovici októbra roku 1944 znovu došlo k zvratu. Nacistom sa podarilo zvrhnúť Horthyho a do čela štátu dosadili Ferenca Szalasiho, vodcu spomenutých Šípových krížov. Bolo to našťastie už v čase, keď „továrne na smrť“ v Osvienčime boli demontované a ani železnica v tom čase už nebola funkčná. V novembri potom ešte pre akútny nedostatok pracovných síl v Nemecku došlo k peším presunom židovských mužov a žien (podľa plánu ich malo byť celkovo 50.000) na práce do Nemecka; v tom istom mesiaci boli Himmlerom zastavné. Na konci vojny z 800.000 Židov, ktorí pôvodne v Maďarsku žili, prežilo v budapeštianskom gete približne 160.000. Z nich sa však desiatky tisíc stali obeťami pogromov páchaných samotnými Maďarmi.²⁸

„*Východ*“ bol centrom usmrcovania Židov. Nacisti ho mali rozdelený na štyri administratívne celky: a) Warthegau (poľské západné územia, ktoré sa stali súčasťou Ríše), b) Ostland s centrom v Rige (pobaltské štáty a časť Bieloruska), c) Generálny guvernment, kde vládol generálny guvernér Hans Frank (stredné Poľsko) a d) Ukrajina. Slovanmi Arendtovej: „*Východ* *byl ústředním dějištěm židovského utrpení, strašlivá konečná stanice všech deportací, místo, z něhož prakticky nebylo možné uniknout, kde počet těch, co přežili, zřídka dosahoval více než pěti procent.*“²⁹ Bolo to práve na Východe, kde pred vojnou žila zďaleka najväčšia časť židovskej populácie vôbec. V žiadnom inom štáte na svete nežilo viac Židov ako v Poľsku – viac ako tri milióny.

²⁸ Spomínam si na svoj rozhovor v Londýne v roku 2005 s mojim vtedajším šéfom Robertom Botkaiom, synom maďarských Židov, ktorí emigrovali do Veľkej Británie. Na moju otázku, či utiekli pred nacistami, odpovedal: „*Nie, odišli po vojne, Maďari boli ešte horší. Nenávideli Maďarov.*“ Jeho odpoveď jednak dokladuje charakter časti miestneho obyvateľstva, jednak je ukázkou toho, ako veľmi na nás pôsobia vlastné zážitky alebo zážitky našich blízkych. Napriek tomu, že nacisti usmrtili v plynových komorách státisíce Židov z Maďarska, je Robertom a nepochybne mnohými ďalšími maďarský národ, ktorého členovia v krvavých pogromoch pripravili o život desaťtisíce, čiže zlomok, vnímaný ako ešte horší.

²⁹ *Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 276.*

V pobaltských štátoch sa ich nachádzalo 260.000 a viac než polovica z odhadovaného počtu troch miliónov sovietskych Židov bola usadená v Bielorusku, na Ukrajine a v Kryme. Odhadom teda pôvodne žilo v oblasti Východu päť miliónov Židov.

2.2. Konanie v rozpore s prirodzeným právom a jeho následky na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945

2.2.1. Slovenský štát legalizuje prípravu na nacistické tábory smrti

Podobne ako v nacistickom Nemecku, aj na Slovensku – hneď po nástupe Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSL'S) k moci po oslabení Československej republiky Mnichovským diktátom v septembri 1938³⁰ – bola vo vedúcich politických kruhoch pocitovaná potreba dať novému, antisemitskému usporiadaniu spoločnosti, ktoré sa malo uskutočniť, právny základ. V tejto kapitole predovšetkým predostriem vývoj slovenskej protižidovskej normotvorby. Niektoré ustanovenia právnych predpisov navyše budú ilustrované náčrtom skutočných, historických udalostí či citáciou historických dokumentov.

Represia proti okolo 89.000-ovej³¹ židovskej komunite na Slovensku vrcholiaca deportáciami do vyhladzovacích táborov skutočne bola – s výnimkami, ktoré priblížim – právne plne podopretá a aj preto možno so zjednodušením konštatovať, že, žiaľ, na Slovensku boli skutky, ktoré sa neskôr ukázali byť pomocou ku genocíde, legalizované. S hrdosťou autor predslovu k dobovému prehľadu antisemitskej právnej úpravy, z ktorého najmä v tejto kapitole vychádzam, ak nie je uvedený iný prameň, konštatuje: „*I keď celý národ pocitoval potrebu tento [tzv. židovský] problém bezodkladne a radikálne riešiť, predsa sa nedal strhnúť k nezákonným krokom, a podujal sa rozriešiť*

³⁰ Autonómia Slovenskej krajiny bola vyhlásená v Žiline 6. októbra 1938. „*Autonomistický režim sa následne za niekoľko týždňov premenil za aktívnej účasti predstaviteľov HSL'S v režim jednej strany, ale aj jednej predstavy o politickom, kultúrnom, ale nakoniec aj duchovnom a náboženskom vývoji v štáte,*“ píše historik Eduard Nižňanský. (Nižňanský, E. Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945. Zdroj: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/texts/niznansky_komunita (29.05.2009).) Obdobie tzv. autonómie Slovenskej krajiny potom trvalo do 14. marca 1939, kedy bol na nátlak Adolfa Hitlera vyhlásený samostatný slovenský štát.

³¹ Nižňanský, E. Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945. Podľa sčítania ľudu v roku 1930 na Slovensku žilo 136.737 Židov, no po I. Viedenskej arbitráži (2. novembra 1938) sa okolo 40.000 z nich ocitlo na území Maďarska, keď Slovensko prišlo približne o 1/5 svojho územia.

židovskú otázku na podklade prísne zákonom.³² Tieto právne predpisy neboli systematicky usporiadané, boli publikované buď v

- a) Slovenskom zákonníku (oficiálna skratka Sl. z.),
- b) Úradných novinách (Úr. nov.) alebo
- c) vo Vestníku verejnej správy vnútornej.

Ciele protižidovských právnych predpisov boli jednoznačné: prevod majetku Židov do „árijských rúk“, vylúčenie židovskej populácie z politického života, ekonomických procesov a spoločenského života vôbec a nakoniec ich koncentrácia nasledovaná deportáciami.

Do 11. septembra 1940 túžba vlády po súlade s právom nebola zrejme taká silná, keď sa v tomto období vydávaním mnohých protižidovských právnych predpisov dopúšťala postupu dokonca contra constitutionem, v rozpore s Ústavou Slovenskej republiky. Ustanovenie § 81 Ústavy totiž hovorilo, že „*všetci obyvatelia bez rozdielu pôvodu, národnosti, náboženstva a povolania používajú ochrany života, slobody a majetku. Obmedzenie týchto práv je možné len na základe ustanovení zákonov* [zvýraznil L. P.]“. Ani v štáte fašistického ladenia vláda nemala právomoc prijímať právne predpisy vo forme zákona (táto právomoc ostala Snemu SR). A tak vydávanie vládných nariadení – právnych predpisov na podzákonnej úrovni –, ktoré popierali ústavný princíp rovnej ochrany života, slobody a majetku, bolo protiústavné. Aj dobová právnická publikácia priznáva, že „*čistotu vývojových línií normotvornej činnosti ruší najmä to, že prvé jej obdobie do leta [11. 9.] roku 1940 vyznačuje sa nedostatkom sústredenia príslušnej kompetencie*“.³³ Ostáva doplniť, že neústavné nariadenia vlády boli do prijatia slovenskej Ústavy 21. júla 1939 formálne vydávané na základe zákona č. 1/1939 Sl. z., o samostatnom Slovenskom štáte, ktorého všeobecne formulovaný § 4 splnomocnil vládu, aby cestou nariadení „*vykonala všetko, čo je v prechodnom čase potrebné na udržanie poriadku a na zabezpečenie záujmov Slovenského štátu*“.³⁴ Potom až do 11. septembra boli vydávané rovnako neústavné protižidovské opatrenia najčastejšie formu nariadení s mocou zákona, pričom v tomto období sa formálne za ich základ označovalo ustanovenie § 44 ods. 1 Ústavy Slovenskej republiky.³⁵

³² Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku, s. 8.

³³ Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku, s. 13.

³⁴ Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku, s. 123.

³⁵ Flagrantne dezinterpretované ustanovenie § 44 ods. 1 Ústavy Slovenskej republiky znelo takto: „*Ak na zamedzenie nenahraditeľnej ujmy vážne hospodárske, finančné alebo politické záujmy štátu vyžadujú ne-*

Významný zásah vo forme zákona do majetkového práva Židov s ťažkými sociálnymi následkami predstavoval tzv. prvý arizačný zákon (zákon č. 113/1940 Sl. z.), ktorý exekutíve umožňoval likvidáciu alebo arizáciu (úplný alebo čiastočný prevod „židovského podniku“ na „Nežida“). Účinný však bol len tri mesiace – do septembra 1940. Salzburkské rokovania politickej reprezentácie slovenského štátu s teraz už úspešným dobyvateľom západnej Európy, Adolfom Hitlerom, ktoré prebehli v dňoch 27. – 29. júla 1940, sa podpísali na ďalšom politickom i právnom vývoji nárastom moci „radikálneho krídla“ vedeného Vojtechom Tukom a Alexandrom Machom (a oslabením vplyvu Tisovho „umierneného krídla“). Tak bol v septembri 1940 prijatý ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., ktorý na jeden rok úplne zrušil povinnosť vydávať diskriminačné protizidovské opatrenia vo forme zákona, naďalej mala už aj podľa ústavy postačovať forma nariadenia vlády – forma, ktorá sa v kontraste so zákonom vyznačuje promptným a nekomplikovaným vznikom (Snem sa sám vyradil z hry). V novembri 1940 potom nebol prijatý „druhý arizačný zákon“ (ten neexistoval), ale druhé arizačné opatrenie: vládne nariadenie č. 303/1940 Sl. z., o židovských podnikoch, ktoré napríklad už nepoznalo tzv. dobrovoľnú arizáciu, teda možnosť, aby sám vlastník určil, kto bude vlastniť jeho podnik (čo Židom zachovávalo aspoň aký taký vplyv a prostriedky na obživu).

Spomenutý dôležitý ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., ktorý nadobudol účinnosť 11. septembra 1940, ustanovením § 1 splnomocnil vládu na obdobie jedného roka na vydávanie nariadení, *„ktoré sú potrebné:*

- a) aby sa vylúčili Židia zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života,
- b) aby majetok Židov prešiel do vlastníctva kresťanov.“³⁶

Nariadenia vydané podľa tohto ustanovenia majú platnosť zákonov, vyhlasujú sa ako zákony a majú byť podpísané len predsedom vlády a príslušným ministrom. V ústavnom zákone č. 210/1940 Sl. z. je badateľný aj ďalší prejav nedemokratickeho systému: požiadavka del'by moci (teda princíp, že vláda ako výkonný orgán nemá mať právomoc vydávať právne predpisy, ktoré nemajú oporu v zákone, ktorý vydáva len orgán zákonodarný) je redukovaná dokonca už aj právne. Vtedajšia právna náuka v tomto právnom zakotvení príklonu k totalite zjavne nevidela problém: *„Toto vyplýva ostatne nielen zo špeciálnej povahy riešenia židovskej otázky, ale aj zo všeobecných zásad ná-*

odkladné opatrenia, vláda ich môže vydať nariadením s mocou zákona, s výnimkou vecí, ktoré patria do výlučnej právomoci snemu alebo ktoré podľa ústavy má upraviť zákon.“

³⁶ § 1 ods. 1 úst. zákona č. 210/1940 Sl. z.

rodnosocialistických [teda totalitných]³⁷ Po uplynutí platnosti tohto splnomocnenia vlády dňom 11. septembra 1941 sa vrátil právny stav, ktorý existoval pred 11. septembrom 1940.

Na základe zmocnenia, ktoré ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z. vláde udelil, bol 9. septembra 1941 vydaný aj obsiahly „židovský kódex“ (ďalej aj kódex). Ani v jeho prípade teda nešlo o zákon, ale len o nariadenie vlády – nariadenie č. 198/1941 Sl. z., o právnom postavení Židov. Židovský kódex obsahoval až 270 paragrafov a predstavoval vlastne súhrn právnych predpisov platných pred jeho účinnosťou (z toho dôvodu väčšinu z nich rušil), no zavádzal aj nové obmedzenia. Prvá časť stanovovala novú legálnu definíciu pojmu Žid a obsahovala celý rad obmedzení v oblasti rodinného, pracovného, občianskeho a obchodného práva i výlučne verejného práva a odopretie vôbec väčšiny ďalších jednotlivých základných práv a slobôd. Druhá časť sa venovala osobitne majetkovoprávnemu postaveniu Židov. Najrozsiahlejšia, tretia časť obsahovala právnu úpravu prevodu židovského majetku „do árijských rúk“.

Medzníkom vo vývoji protižidovskej normotvorby s najkatastrofálnejšími dopadmi bolo prijatie ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z., o vyst'ahovaní Židov slovenským Snemom v máji roku 1942. Ustanovenie jeho § 1 stručne konštatovalo, že Židov možno vyst'ahovať z územia Slovenskej republiky, podľa ustanovenia § 3 deportovaní stratili slovenské štátne občianstvo i majetok.

2.2.2. Vláda zavádza do právneho poriadku pojem Žid

Ústredným pojmom diskriminačnej legislatívy bol pojem Žid. Preto vláda v prvom rade považovala za dôležité zaviesť legálnu definíciu pojmu Žid. Prvýkrát sa tak stalo vládny nariadením č. 63/1939 Úr. nov., o vymedzení pojmu Žida a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach, vydaným mesiac po vzniku slovenského štátu, dňa 18. apríla 1939. Pojem Žid v ňom bol vymedzený na náboženskom, konfesionálnom princípe (s rasistickým prvkom): „Židom“ bola každá osoba židovského náboženstva (konfesionálny princíp), s výnimkou tých, ktorí sa dali pred 30. októbrom 1918 pokrstiť, a osoba bez vyznania pochádzajúca zo židovských rodičov, ako aj deti takýchto osôb (rasistický prvok). Toto vymedzenie ilustruje aj rozdiel medzi na-

³⁷ *Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku, s. 15.*

cizmom, ktorý náboženskými inštitútmi opovrhoval, a slovenským klerikálnym fašizmom.³⁸ Hannah Arendtová napísala: „*Být křesťan znamenalo pro Slováky (...), že cítili povinnost zdůrazňovat rozdíl mezi pokřtěnými a nepokřtěnými Židy – což byla pro nacisty distinkce poněkud ‚zastaralá‘ (...).*“³⁹ Odôvodnenie a zámer nariadenia bolo uvedené v inom právnom predpise a síce vo vyhláske Ministerstva pravosúdia a Ministerstva vnútra č. 102/1939 Úr. nov., ktorá predstavovala vo vzťahu k citovanému nariadeniu vykonávací predpis.

Vládne nariadenie č. 198/1941 Sl. z., o právnom postavení Židov, tzv. židovský kódex z 9. septembra 1941 však už „*vymedzuje pojem Žida na rasovom základe a znamená oproti vládnemu nariadeniu číslo 63 z roku 1939 veľký pokrok*“.⁴⁰ Židovský kódex po novom zavádza do právneho poriadku pojem „miešanca“ a vychádza z rasistického poňatia zavedeného norimberskými zákonmi. Podľa ustanovenia § 1 ods. 1 písm. a) židovského kódexu⁴¹ sa za Žida bez ohľadu na pohlavie pokladá „*ten, kto pochádza najmenej od troch podľa rasy židovských starých rodičov*“ a za stanovených podmienok aj židovskí miešanci, ktorí pochádzajú od dvoch podľa rasy židovských starých rodičov. Avšak hneď podľa druhého odseku cit. ustanovenia sa za „*židovského starého rodiča podľa rasy*“ pokladá „*ten, kto patril k izraelitskému (židovskému) vyznaniu*“. Za židovského starého rodiča podľa rasy sa teda nepokladal starý rodič, ktorý nebol židovského vierovyznania – čiže napríklad židovský konvertita – ten sa v zmysle židovského kódexu pokladá aj podľa rasy za Nežida, pokiaľ ide o určenie statusu jeho vnuka. Ide tu o určitú modifikáciu rasového vymedzenia v prospech náboženského princípu, a to zrejme z technických dôvodov. Je však potrebné dodať, že hoci rasová le-

³⁸ Eduard Nižňanský píše o „*klasickom konfesionálnom antisemitizme – v zmysle Židia zabili Krista*“. „*Keďže na Slovensku sa ku katolicizmu alebo iným kresťanským náboženstvám hlásila prevažná väčšina obyvateľstva, takýto typ antisemitizmu mohol mať ohlas*“, dodáva Nižňanský. (Nižňanský, E. Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945.) V tomto smere predstavovali medzi najvyššími slovenskými pohlavármi výnimku najmä predseda vlády Vojtech Tuka a minister vnútra Alexander Mach (tzv. radikálne krídlo), ktorí mali blízko k sekularizujúcej nacistickej verzii antisemitizmu.

³⁹ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 271.

⁴⁰ Vašek, A. Protižidovské zákonodárstvo na Slovensku, s. 20. Anton Vašek citovaným vyjadrením pravdepodobne naráža na skutočnosť, že nová definícia sa zhoduje s definíciou platnou v Nemecku už od roku 1935.

⁴¹ § 1 ods. 1 židovského kódexu: „*Za Žida sa podľa tohto nariadenia bez ohľadu na pohlavie pokladá:*

a) *kto pochádza od najmenej troch podľa rasy židovských starých rodičov,*

b) *židovský miešanec, ktorý pochádza od dvoch podľa rasy židovských starých rodičov, ak*

1. *dňa 20. apríla 1939 bol alebo po tomto dni sa stal príslušníkom izraelitského (židovského) vyznania,*

2. *po 20. apríli 1939 vstúpil do manželstva so Židom,*

3. *pochádza z manželstva so Židom, uzavretého po 20. apríli 1939,*

4. *pochádza z nemanželského styku so Židom a narodil sa ako nemanželské dieťa po 20. februári 1940.*“

gálna definícia pojmu „Žid“ zavedená židovským kódexom v slovenskom štáte pretrváva, spod pôsobnosti niektorých dôležitých noriem sú vyňatí „Židia“, ktorí konvertovali – vid' napríklad časť práce o vyst'ahovaní Židov.

Právne vymedzenie pojmu Žid sa neuskutočnilo len pri fyzických osobách, ale aj pri združeníach osôb. Ako prirodzené združenie bola chápaná „židovská domácnosť“; jej právna definícia bola potrebná v súvislosti so zákazom zamestnávania nežidovských osôb. Vyhláška Ministerstva vnútra č. 132/1940 Vestníka verejnej správy vnútornej, ako aj nariadenie s mocou zákona č. 209/1940 Sl. z. definuje židovskú domácnosť, ktorá nemôže zamestnávať nežidovskú pomocníčku, ako takú domácnosť, v ktorej aspoň jeden člen je Žid. Židovský kódex (vládne nariadenie č. 198/1941 Sl. z.) vo svojom ustanovení § 41 v tej istej súvislosti pokladá za židovskú domácnosť takú, v ktorej väčšina členov sú Židia. Tento pojem židovskej domácnosti preberá aj vyhláška Ministerstva vnútra č. 118/1942 Úr. nov., o označovaní bytov židovských domácností židovskou hviezdou. Definície židovskej domácnosti z roku 1940 sa pridržia osobitné ustanovenie židovského kódexu – jeho § 55, podľa ktorého členovi takej domácnosti, v ktorej je aspoň jeden Žid, nemožno udeliť koncesiu na držbu rozhlasového prijímača. V kontraste k prirodzeným židovským združeniam – domácnostiam – sú vymedzené umelé židovské združenia. Kritériami sú: pomer členov, resp. rozhodujúcich činiteľov, pomer účasti na majetku a zisku a pri právnických osobách (spolkoch, fondoch) medziiným aj okolnosť, či je jej cieľom napomáhať židovským záujmom. Definícia umelých židovských združení bola zavedená prvý raz nariadením s mocou zákona č. 93/1940 Sl. z., o zákaze neodôvodneného zastavovania prevádzky židovských podnikov a bola prevzatá zákonom č. 113/1940 Sl. z., o židovských podnikoch a o Židoch zamestnaných v podnikoch. Túto definíciu prijal aj židovský kódex vo svojom § 4.

2.2.3. Legalizácia zbavenia Židov zdroja obživy (likvidácia, arizácia a iné postupy)

Prvým sektorom, kde bolo obmedzené majetkovoprávne postavenie Židov, bolo poľnohospodárstvo. Ku dňu 1. júla 1939 bol na základe vládneho nariadenia č. 147/1939 Sl. z. vykonaný súpis poľnohospodárskych nehnuteľností Židov. Súčasne bol vydaný zákaz bez povolenia Ministerstva hospodárstva scudziť a zaťažiť nehnuteľnosti podliehajúce súpisu (resp. pri nehnuteľnostiach pri výmere do 6 ha bez povolenia Štát-

nej obvodnej úradovne pre pozemkovú reformu – vládne nariadenie č. 197/1939 Sl. z.). Na uskutočnenie pozemkovej reformy bol zákonom č. 46/1940 Sl. z. zo dňa 13. marca 1940 zriadený *Štátny pozemkový úrad*. Úlohou tohto úradu bolo vykúpiť všetky poľnohospodárske pozemky Židov – okrem tých, ktoré kupoval občan Slovenského štátu so súhlasom Štátneho pozemkového úradu – a prideliť ich zo sociálnych dôvodov predovšetkým roľníkom, prípadne aj robotníkom, remeselníkom a iným osobám. Uvedené osoby museli však spĺňať podmienku slovenskej štátnej príslušnosti a – de jure – aj podmienku mravnej zachovalosti a árijského pôvodu. K výkupom podľa uvedených právnych predpisov dochádzalo v správnych konaniach s individuálnymi predmetmi, čo sa však z hľadiska štátnej správy ukázalo ako neefektívne, a preto bolo 30. mája 1941 vydané nariadenie č. 93/1941 Sl. z., podľa ktorého sa poľnohospodárske nehnuteľnosti Židov mali stať vlastníctvom Slovenského štátu dňom, ktorý určí Štátny pozemkový úrad vyhláškou v Úradných novinách. Toto splnomocnenie prevzal aj židovský kódex. Kulmináciu snahy vylúčiť Židov z poľnohospodárskeho života na Slovensku predstavuje vydanie vyhlášky Štátneho pozemkového úradu č. 231/1942 Úr. nov., publikovanej dňa 16. mája 1942, podľa ktorej sa dňom publikácie stávajú všetky poľnohospodárske nehnuteľnosti Židov na území Slovenskej republiky vlastníctvom štátu, ak sa ním nestali už skôr. K obmedzeniam dochádzalo aj na úseku prenajímania poľnohospodárskych pozemkov. Židovský kódex, ktorý prevzal predchádzajúcu úpravu dal Štátnemu pozemkovému fondu právomoc zrušiť nájomné zmluvy, ktorými Nežidia dali svoje poľnohospodárske nehnuteľnosti do nájmu Židom. Zákon č. 108/1942 Sl. z. nakoniec stanovil, že uvedené nájomné zmluvy sa zrušujú dňom 30. septembra 1942. Týmto zákonom bol taktiež založený *Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov*, ktorému bolo možné dať do správy pozemky, vlastníctvo ku ktorým bolo prevedené na štát, avšak nebolo na nich zabezpečené hospodárenie. Prebytky tohto fondu mali slúžiť na úhradu nákladov spojených s „vyst’ahovaním“ Židov, čiže s ich deportáciami.

Spolu s obmedzeniami v poľnohospodárstve bolo postupne upravované aj majetkovoprávne postavenie židovského obyvateľstva v obchode, remeselnom, priemyselnom a inom podnikaní. „*Najmä v tomto sektore protižidovských opatrení muselo sa postupovať pomaly obozretné, aby náhlym vylúčením neúmerneho počtu Židov hospodársky život nebol narušený,*“⁴² píše sa v právnickej publikácii z roku 1942. Od 20. júna

⁴² Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku, s. 33.

1939 bolo platné vládne nariadenie č. 137/1939, podľa ktorého je možné do väčších priemyselných, obchodných a remeselných podnikov vymenovať dôverníka, ak to vyžadujú hospodárske alebo iné verejné záujmy. Na ohrozené podniky bolo možné uvaliť aj dočasnú správu. Dôverník mal len kontrolnú funkciu, kým dočasný správca spravoval celý podnik. Citované nariadenie sa použilo takmer výlučne na židovské podniky. Ján Hlavinka uvádza, že prijatie uvedeného vládneho nariadenia je všeobecne považované za začiatok arizácie podnikov a dodáva vychádzajúc z diela Ivana Kamenca: „*Zmyslom tohto nariadenia bolo poskytnúť uchádzačom o arizáciu možnosť zoznámiť sa s chodom jednotlivých firiem a získať tak vedomosti potrebné na ich prevádzku v momente prevzatia.*“⁴³ Ustanovenia boli ďalej rozvetvené nariadeniami s mocou zákona č. 327/1939, č. 197/1940, nariadením č. 244/1940 Sl. z., zákonom č. 113/1940 Sl. z. ako aj nariadením č. 314/1940 Sl. z., kde sa vyslovilo, že Ústredný hospodársky úrad môže do ktoréhokoľvek židovského podniku menovať dôverníka alebo dočasného správcu. Obsah posledne menovaného nariadenia bol bezo zmeny inkorporovaný do židovského kódexu. Zákon č. 113/1940 Sl. z. s účinnosťou od 1. júna 1940 Židom a židovským združeniam zakazuje preberať alebo znovu zriaďovať priemyselné, obchodné a živnostenské podniky a nadobúdať živnostenské oprávnenia akéhokoľvek druhu. Rovnaký zákon zakazuje scudzovanie, zaťažovanie, prenajímanie a pod. podnikov a podielov na nich bez predchádzajúceho povolenia Ministerstva hospodárstva. Od publikácie nariadenia č. 340/1940 Sl. z. dňa 7. decembra 1940 (ktorého ustanovenia prevzal aj kódex) boli dispozície s hospodárskymi podnikmi zakázané úplne, pretože je zavedená výlučná nútená arizácia Ústredným hospodárskym úradom. Nariadeniami č. 282/1940, 18/1941, 128/1941 Sl. z. bola zásadne obmedzená možnosť exekúcie na majetkovú podstatu židovských podnikov s cieľom nekomplikovať už aj tak značne administratívne vyčerpávajúci proces arizácie.

Za náročný a citlivý postup bolo považované vyradovanie z hospodárskeho života židovských podnikateľov vykonávajúci hospodársku činnosť na základe oprávnení a koncesíí. K vládnemu nariadeniu č. 40/1939 Sl. z., o mimoriadnych zásahoch do živnostenských oprávnení vykonávať hostinskú a výčapnícku živnosť a vládnemu nariadeniu č. 169/1939 Sl. z., ktoré zakladalo právomoc okresných úradov odňať aj iné druhy živnostenských oprávnení, píše historik Ján Hlavinka v práci venujúcej sa protižidov-

⁴³ Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2007, s. 59.

skej politike v okrese Medzilaborce toto: „*Vykonávanie týchto dvoch nariadení bolo vlastne jednou z prvých skúšok nového okresného náčelníka v jeho funkcii. V okrese Medzilaborce bolo zrušených 28 hostinských a výčapníckych licencií (...), z čoho bolo 6 licencií z mesta Medzilaborce a 22 z okolitých obcí. Zrušením každej hostinskej a výčapníckej licencie bola jedna židovská rodina v okrese Medzilaborce pripravená o živobytie.*“⁴⁴ Od 1. augusta 1941 zakázal minister vnútra (Alexander Mach) vyhláškou č. 123/1941 vykonávať hostinskú a výčapnícku činnosť všetkým Židom. Vládne nariadenie č. 36/1939 Sl. z. s účinnosťou od 31. marca 1939 zakazovalo Židom výrobu a predaj bohoslužobných kresťanských predmetov.

Veľmi dôležitým predpisom v oblasti majetkového práva židovských obyvateľov Slovenska bol tzv. prvý arizačný zákon – zákon č. 113/1940 Sl. z., o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch z 25. apríla 1940, ktorý bol účinný od 1. júna 1940 do septembra 1940, kedy bol okrem iného zriadený Ústredný hospodársky úrad (viď nižšie). Podľa neho mohol župný úrad, resp. Ministerstvo hospodárstva podrobiť revíziu živnostenského oprávnenia Židov a židovských združení a prípadne ich odňať, ak je to odôvodnené „verejným záujmom“, alebo ak je to potrebné na odstránenie „hospodársky nezdravého vplyvu“. V prípade odňatia živnosti možno nariadiť a) likvidáciu podniku s lehotou do troch mesiacov alebo b) arizáciu podniku, t.j. nútený predaj podniku „kvalifikovanému kresťanskému uchádzačovi“ za tzv. likvidačnú hodnotu (príčom na zaplatenie židovských požiadaviek, na ktoré sa nevzťahuje prípadná hypotéka, možno povoliť päťročné splátky). Arizačná a likvidačná agenda bola teda (prvým arizačným zákonom) decentralizovaná na *župné úrady*. Za účinnosti prvého arizačného zákona boli ešte možné tzv. dobrovoľné arizácie, teda prevody väčšiny účasti na podnikoch na Nežidov, a to na základe povolenia Ministerstva hospodárstva.

Od 7. decembra 1940 je účinné nariadenie č. 303/1940 Sl. z., o židovských podnikoch, ktoré prináša zásadnú zmenu; jeho ustanovenia s menšími obmenami preberá aj židovský kódex. Nastáva druhá, drsnejšia etapa arizácií na Slovensku. Súčasne vydané nariadenie č. 304/1940 Sl. z. zakazuje disponovať židovskými hospodárskymi podnikmi a koncentruje a) likvidačnú i b) arizačnú agendu v rukách *Ústredného hospodárskeho úradu*, zriadeného už dňa 16. septembra 1940. Trojmesačná lehota pre likvidáciu stanovená prvým arizačným zákonom sa ruší a Ústredný hospodársky úrad zavádza 15-dňovú

⁴⁴ *Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, s. 57.*

likvidačnú lehotu... „Neskôr ju A. Morávek [predseda ÚHÚ] skrátil na 8 a dokonca 7 dní, čo v konečnom dôsledku znamenalo, že židovský majiteľ prišiel o svoje živobytie za jeden týždeň od chvíle, ako Ústredný hospodársky úrad o likvidácii rozhodol.“⁴⁵ Ústredný hospodársky úrad na základe nariadenia 303/1940 Sl. z. odštartoval intenzívnu likvidáciu židovských podnikov. Do konca roku 1941, teda za jeden rok, sa likvidovalo 10.000 židovských podnikov, čo predstavovalo ich prevažnú väčšinu (viac ako 80%). Dr. Vašek uvádza, že „[l]ikvidovali sa najmä menšie podniky, ktorých vyradenie neznamenovalo prekážku v zásobovaní obyvateľstva.“⁴⁶ Že toto tvrdenie inak (relatívne) serióznnej Vaškovej publikácie prinajmenšom zaváňa propagandistickým skresľovaním reálneho dopadu nielen amorálnej, ale aj krátkozrakej vládnej politiky dokladá napríklad Ján Hlavinka. Nielenže arizáciami a likvidáciami bola židovská menšina pretváraná na zbadačenú, sociálne odkázanú skupinu, tieto opatrenia ruinovali slovenské hospodárstvo vôbec a znemožňovali zásobovanie väčšinového obyvateľstva dokonca aj takou zásadnou komoditou ako je chlieb. Taká bola situácia konkrétne v okrese Medzilaborce na východnom Slovensku. Okresný náčelník Kornel Reinhardt odoslal 13. augusta 1941 predsedovi Ústredného hospodárskeho úradu Augustínovi Morávkovi list, v ktorom sa píše (text v pôvodnej podobe): „Rozhodnutím tamojšieho úradu [Ústredného hospodárskeho úradu] čís. 45.308/III-3c-1941 bola odňatá živnosť Wolfovi Hermanovi, pekárovi z Medzilaboriec, taktiež pod čís. 45. 209/III-3c-1941 Emanuelovi Wrublovi, pekárovi z Medzilaboriec. Z podnetu tunajšieho úradu [okresného úradu Medzilaborce] bol vedľajší podnik Izraelovi Lanerovi z Medzilaboriec odňatý a v tomto pekárstve zahájil činnosť J. Bejda, ktorý je narukovaný a činnosť nevykonáva. Tamojším opatrením sa stalo, že celý okres ostal bez pekára, ba voj.(jenské) dodávky, ktoré mal Emanuel Wrubel nebudú môcť byť uskutočnené. Stojím pred otázkou veľmi vážnou a podľa môjho názoru bolo by treba nariadenú likvidáciu suspendovať a ponechať obidva podniky kým sa nenájde vhodná osoba – arizátor, poľažne kým sa nenájde nejaký uchádzač o jeden z týchto podnikov. Nakoľko v poslednom čase sa predpokladá, že budú zo strany tamojšieho úradu aj iné podniky likvidované, navrhujem, aby pred odňatím živnosti bola akceptovaná aj mienka tunajšieho úradu, ktorú podám v dohode s HSLŠ a HG, lebo zdôrazňujem, že do tohto kraja nemôžem dostať riadnych živnostníkov v niektorých odboroch

⁴⁵ Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, s. 66.

⁴⁶ Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku, s. 38.

*a tak celý kraj trpí, čo prináša vážne poruchy či v zásobovaní alebo v iných odbo-roch.*⁴⁷

Ostatné podniky, bolo ich 2300, teda menej ako 20% všetkých židovských podnikov, boli arizované,⁴⁸ čiže rozhodnutím Ústredného hospodárskeho úradu prevedené sčasti alebo úplne na Nežida. Za arizátorov boli vo väčšine prípadov určené osoby, ktoré už predtým boli v príslušných podnikoch vymenované za dočasných správcov, takže mali príležitosť zoznámiť sa s ich chodom. Vyhláškou Ústredného hospodárskeho úradu č. 130/1942 Úr. nov. bola nakoniec dňa 21. marca 1942 stanovená spoločnostiam povinnosť vypovedať ku dňu 1. apríla 1942 spoločenský pomer židovským spoločníkom, po tom, čo ich účasť na spoločnosti bola po čiastočnej arizácii postupne znižovaná. *„Týmito opatreniami bola účasť Židov v hospodárskom podnikaní na Slovensku úplne vylúčená, takže v Slovenskej republike toho času niet židovských podnikateľov,*⁴⁹ zhŕňa dr. Vašek v publikácii z novembra 1942.

Potrebné je zmieniť aj *Slovenskú revíziu a dôvernícku spoločnosť*, ktorá bola vytvorená 5. októbra 1940 nariadením s mocou zákona č. 239/1940 Sl. z. Štát na nej má 60%-nú väčšinovú účasť na základnej istine a jej úlohou je kontrolovať podniky, spolupôbiť pri dôverníctve a dočasnej správe podnikov, arizácii a likvidácii pri odhade ceny a pod.

Naprieč slobodnými povolaniami židovské obyvateľstvo tradične dominovalo a politická moc v čele Slovenského štátu si dala za cieľ *„odstrániť škodlivý vplyv Židov v týchto povolaniach“*.⁵⁰ Mesiac po odtrhnutí Slovenskej republiky, 20. apríla 1939, bol už zmieňovaným vládnym nariadením č. 63/1939 Sl. z., o vymedzení pojmu Žida a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach stanovený numerus clausus pre židovských advokátov – z celkového počtu zapísaných členov komory ich celkový počet nemal presahovať 4% (čo približne zodpovedalo početnosti židovskej komunity na Slovensku). Ministerstvo pravosúdia mohlo z dôvodu nevyhnutnej potreby alebo z iných dôvodov osobitného zreteľa hodných, pokým trvajú, ponechať židovských advokátov aj v pomere nad 4%. Zároveň bolo stanovené, že advokát – Žid, môže zastu-

⁴⁷ In: *Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945.*, s. 129.

⁴⁸ V knihe Jána Hlavinku sa uvádza, že počet arizovaných židovských podnikov v roku 1941 bol 2300. (Štátny archív Bratislava, fond Ludový súd, EŠ 4/48, Augustín Morávek. In: *Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 115.) Anton Vašek uvádza počet „približne 2000“. (*Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku*, s. 38.)

⁴⁹ *Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku*, s. 40.

⁵⁰ *Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku*, s. 45.

povať len Žida. Predpisy o advokátoch boli doplnené zákonom č. 205/1942 Sl. z., ktorým sa zaviedla povinnosť ustanoviť kurátora pre likvidáciu advokátskej kancelárie pre vymazaného židovského advokáta. Tým istým nariadením z roku 1939 boli Židia úplne vylúčení z verejného notárstva. Taktiež bolo nariadením č. 63/1939 Úr. nov. stanovené, že Žid môže byť redaktorom len židovskej tlače. Z nežidovských novín boli teda vylúčení židovskí redaktori. Vládnym nariadením č. 184/1939 Sl. z. bol ku dňu 29. júla 1939 stanovený numerus clausus – rovnaký ako v prípade advokátov – pre židovských lekárov vykonávajúcich lekársku prax. Aj tu existovala výnimka: Ministerstvo vnútra mohlo z dôvodov nevyhnutnej potreby, verejného záujmu alebo z iných dôvodov osobitného zreteľa hodných, pokiaľ trvajú, ponechať Židov vo výkone lekárskej praxe aj v pomere nad 4%. Ponechaným lekárom bolo povolené prax vykonávať len v mieste, ktoré im určilo Ministerstvo vnútra. Ministerstvo vnútra bolo taktiež zmocnené obmedziť v konkrétnych prípadoch alebo všeobecne výkon praxe len na židovských pacientov.

Obsah tzv. židovského kódexu zo septembra 1941 však ukázal, že zmienená úprava slobodných povolání bola len dočasná. Kódex výslovne zakázal, aby Žid bol verejným notárom, advokátom, civilným inžinierom, lekárom a zverolekárom. Vláda si predsa len v prípade inžinierov, lekárov a zverolekárov ponechala možnosť predĺžiť im oprávnenie na výkon povolania. Kódex zároveň ešte zásadnejšie obmedzil možnosť uplatnenia židovských novinárov – naďalej mohli byť vydavateľmi, redaktormi, zodpovednými redaktormi alebo prispievateľmi len časopisov vydávaných *Ústredňou Židov*. Úpravu vládneho nariadenia obmedzujúcu možnosti Židov v oblasti lekárnictva (č. 145/1939 Sl. z. zo dňa 30. júna 1939) Židovský kódex potvrdil a doplnil zákaz výkonu lekárskej praxe pre Židov i židovských miešancov. Podľa vládneho nariadenia č. 116/1939 Sl. z., o zriadení Hudobnej komory sú Židia vylúčení z členstva v hudobnej komore. Ustanovenie § 35 židovského kódexu mali Židom zabrániť vykonávať skladateľskú činnosť.

V polovici roku 1940 sa začalo s riešením postavenia Židov ako súkromných zamestnancov. 1. júna 1940 nadobudol účinnosť zákon č. 113/1940, o židovských podnikoch a o Židoch zamestnaných v podnikoch (prvý arizačný zákon), ktorý, podobne ako právne predpisy upravujúce postavenie židovských advokátov a lekárov, zaviedol numerus clausus, ktorý sa líšil podľa kategórií zamestnaní a ďalších kritérií ako napr. služobné požitky. Obmedzené bolo Židom nielen samotné právo na prácu stricto sensu,

ale boli stanovené aj obmedzené výpovedné lehoty či penzijné nároky prepustených židovských zamestnancov priemyselných, obchodných a živnostenských podnikov. Dňa 16. októbra 1940 nadobudlo účinnosť nariadenie č. 256/1940, o zamestnávaní Židov, a nahradilo len niekoľko mesačnú právnu úpravu. Systém uzatvoreného počtu podľa percenta bol opustený a bolo stanovené, že naďalej možno zamestnávať Žida v akomkoľvek služobnom, pracovnom alebo učebnom pomere (teda už nielen v priemyselných, obchodných a živnostenských podnikoch) len po udelení povolenia Ústredného hospodárskeho úradu. Povolenie bolo vyžadované aj pre zamestnanie židovského rodinného príslušníka majiteľa podniku – bez ohľadu na to, či úplatné alebo bezúplatné. Povolenie sa nevyžadovalo pre prípad, že zamestnávateľom bol štát. S menšími obmenami recipoval uvedenú právnu úpravu židovský kódex. Povolenie zamestnávať Žida mohlo byť viazané podmienkami a Ústredný hospodársky úrad svoju právomoc stanovovať podmienky využil, keď vydal vyhlášku č. 419 publikovanú v Úradných novinách, v ktorej určil hranicu pre výšku platov a odmien židovských zamestnancov (Ks 1500,- mesačne čistého). Súčasne bol stanovený zákaz odmeňovania Židov za prácu nadčas a i. Vôbec sa neudeľuje povolenie zamestnávať Židov vo vedúcich funkciách (riaditeľ, prokurista atď.). Dôležité je upozorniť na ustanovenia §§ 22 až 24 židovského kódexu, podľa ktorých Židia vo veku od 16 do 60 rokov boli povinní konať práce podľa príkazu Ministerstva vnútra. Tieto príkazy nezakladajú služobný pomer a zamestnanec nepodlieha verejnoprávnemu poisteniu.

Vzhľadom na obsah predchádzajúcich odsekov, žiaľ, nebude prekvapujúce, že veľmi rýchlo boli vo vojnovom slovenskom štáte Židia vylúčení z verejných služieb, v ktorých mali veľké percentuálne zastúpenie. 26. apríla 1939 nadobudlo účinnosť nariadenie č. 74/1939 Sl. z., o vylúčení Židov z verejných služieb, ktoré stanovilo zákaz, aby Žid bol zamestnancom štátu, verejnoprávnej samosprávnej korporácie a verejnej ustanovizne vôbec. Ján Hlavinka cituje list, ktorý notárskemu úradu v Medzilaborciach napísal jeden z prvých postihnutých na Obvodnom notárskom úrade v Medzilaborciach Leopold Bruder 28. decembra 1939: „...žiadam, aby som bol ponechaný v službách notárstva do tých čias, kým budú ponechaní štátni zamestnanci židovského náboženstva... ako notársky pomocník konám službu už 19 rokov a u tun. notárstva už 9 rokov. Dopotul som sa , že štátni zamestnanci žid. náboženstva budú ešte na nejaký čas ponechaní v službe a preto žiadam, aby na takú dobu som bol ponechaný tiež... keby som mohol

*byť ponechaný aspoň niekoľko mesiacov, pomohlo by mi veľmi, lebo sám neviem čo budem robiť v zimných mesiacoch aj s mojou rodinou, keďže mimo kancelárskej práce nevykonával som žiadnu inú prácu a nemal som ani žiadnych príjmov, z ktorých by som mohol si niečo usporiť.*⁵¹

Žid tiež nesmie byť ustanovený za znalca, tlmočníka, sudcu–laika alebo funkcionára akýchkoľvek verejnoprávnych korporácií či ústavov. Nariadenie č. 143/1941 Sl. z. potom doplnilo zákaz, aby bol Žid ustanovený za konkurzného správcu, núteného správcu v súdnom alebo inom konaní, poručníka, opatrovníka (s výnimkou ustanovenia za poručníka alebo opatrovníka pre poručenca alebo opatrovanca Žida). Židovský kódex právnu úpravu prevzal a doplnil zrušenie aktívneho aj pasívneho volebného práva Židov vo voľbách do Snemu Slovenskej republiky.

2.2.4. Právne predpisy policajného štátu

V nasledujúcej časti uvádzam prehľad protižidovských opatrení policajného charakteru, umožňujúcich zvýšenú kontrolu nad životmi členov židovskej menšiny na Slovensku. 16. septembra 1940 nadobudlo platnosť nariadenie č. 215/1940 Sl. z., ktoré ukladalo Židom povinnosť odovzdať cestovné pasy vydané úradmi Slovenskej republiky. Naďalej je cestovné doklady možné vydať len so zvoľením *Ústrednej štátnej bezpečnosti*. Židovský kódex túto právnu úpravu recipoval a navyše stanovil obmedzenie, podľa ktorého bolo možné vydať cestovný pas s maximálnou platnosťou na jeden rok. Rovnako – 16. septembra 1940 – bolo vydané nariadenie č. 216/1940 Sl. z., podľa ktorého sa Židom zakazovalo viesť motorové vozidlo. Aj tento zákaz kódex prevzal. Hneď 1. októbra 1940 potom Ministerstva vnútra vyhláškou č. 146/1940 Vestníka ver. spr. vnút. zakázalo Židom predať svoje motorové vozidlá bez súhlasu tohto ministerstva. Ďalej boli roku 1940 Židom zabavené rozhlasové prijímače a prepadli v prospech štátu. Vyhláška ministerstva vnútra č. 148/1940 Vestníka ver. spr. vnút., platná od 1. októbra 1940 stanovila pre Židov zákaz rybolovu. Podobne ustanovenie § 52 židovského kódexu v septembri 1941 stanovilo nemožnosť vydať Židom oprávnenie na rybolov. Podľa vyhlášky Ministerstva vnútra č. 510/1941 Úr. nov., o zjednotení policajných predpisov Židia nesmeli mať v držbe rybárske náčinie. Podľa vyhlášky Ministerstva vnútra

⁵¹ Štátny archív Prešov, fond Šarišsko-zemplínska župa – prezidiálne oddelenie 1940 – 1945, inv. j. 180. In: *Hlavinka, J.* Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, s. 48.

č. 133/1940 Vestníka ver. spr. vnút., ustanovení § 51 a § 259 židovského kódexu a vyhlášky Ministerstva vnútra č. 510/1941 Úr. nov., o zjednotení policajných predpisov bolo Židom zakázané nosiť alebo vlastniť akékoľvek zbrane, strelivo, výbušniny a tie prepadli v prospech štátu. Židom boli odobrané poľovné lístky.

Na území nacistického Nemecka vrátane Protektorátu platil od 1. septembra 1941 príkaz nosiť označenie žltou hviezdou. Na celom území Slovenska bola táto povinnosť zavedená o tri týždne neskôr, odo dňa 22. septembra 1941, keď najprv židovský kódex (nariadenie vlády z 9. 9. 1941) stanovil, že Židia sú povinní nosiť žlté židovské označenie, pričom podrobnosti určí minister vnútra, a na základe príslušného ustanovenia židovského kódexu vydal minister vnútra (Alexander Mach) vyhlášku č. 401/1941 Úr. nov. zo dňa 20. 9. 1941, ktorá stanovila uvedený dátum i technické podrobnosti. Označenie žltou Dávidovou hviezdou s bledomodrým lemovaním s priemerom 6 cm boli povinní nosiť Židia starší ako 6 rokov, a to na ľavej strane prs svojho odevu. Vyhláška sa nevzťahovala na židovských manželov Nežidov a ich deti, ak neboli židovského vierovyznania, na štátnych zamestnancov, ich manželov a deti, Židov, ktorí boli držiteľmi pracovného povolenia, a Židov pokrstených pred 10. septembrom 1941. V tejto úprave sa opäť odzrkadľuje slovenský dôraz na náboženské inštitúty, ktorý pre nemecký nacizmus nebol príznačný. 7. marca 1942, teda necelé tri týždne pred spustením deportácií slovenských Židov, bola vyhláškou Ministerstva vnútra č. 103/1942 Úr. nov. táto právna povinnosť prítvrdená: hviezda musí mať priemer 10 cm; okrem toho má byť celkom žltá, bez bledomodrého lemovania. Vyhláška č. 492/1942 Úr. nov. zo 7. novembra 1942, ktorá naposledy menovanú vyhlášku zrušuje, zavádza duálne označovanie Židov. Židia, ktorí sú podľa ústavného zákona o vyst'ahovaní Židov (1942) ponechaní vo verejnom, technickom a hospodárskom živote Slovenska, majú povinnosť nosiť židovské označenie s priemerom 3 cm s nadpisom „HŽ“. Všetci ostatní až na výnimky (pokrstení pred 14. marcom 1939, žijúci v manželstve s Nežidom a adresáti prezidentských výnimiek) sú povinní nosiť židovskú hviezdu s priemerom 10 cm.

Z uvedeného vývoja sa v negatívnom zmysle vymykalo opäť (ako napríklad v prípade stanovenia zákazu vstupov do parkov, kín a iných verejných miest a miestností) územie Šarišsko-zemplínskej župy na východnom Slovensku, kde bola povinnosť označovania pre Židov zavedená už vyhláškou župného úradu č. 144/1941 Úr. nov. z 5.

apríla 1941. Nielenže na tomto území, s najpočetnejšou židovskou populáciou na Slovensku, bola povinnosť označovať sa zavedená takmer o pol roka skôr ako k podobnému kroku pristúpila slovenská vláda, no povinnosť sa vzťahovala na všetkých Židov na území uvedenej župy bez ohľadu na vek, teda aj deťom mladším ako 6 rokov. Označenie – páska žltej farby v šírke 3 cm – muselo byť prišité na ľavom ramene nad lakťom na vrchnom obleku. Historik Ústavu pamäti národa Ján Hlavinka – čiastočne vychádzajúc z výskumu Ivana Kamenca – vo svojej monografii mapujúcej osudy židovského obyvateľstva okresu Medzilaborce, ktorý patrilo do Šariško–zemplínskej župy, upozorňuje na drsné následky, aké malo len zavedenie tejto povinnosti. Páska ešte viac otvorila psychologickú priepasť medzi židovským a väčšinovým obyvateľstvom, vo zvýšenej miere sa začali objavovať slovné aj fyzické inzultácie Židov, vrátane detí. Príslušníčka židovskej komunity v okrese Medzilaborce opisuje vtedajšie udalosti takto: „*Na uliciach nás zastavovali deti. Perom alebo ceruzou skúšali, či sú naše pásky prišité dostatočne. Keď zistili, že niektoré pásky sú len prevlečené, veľmi nás bili.*“⁵² Na druhej strane je vhodné zmieniť fakt, že niektorí nežidovskí obyvatelia župy prejavili s touto dehumanizujúcou vyhláškou svoj nesúhlas.

Významný zásah do práva na osobnú a domovú slobodu predstavovali ustanovenia nariadenia vlády č. 198/1941 Sl. z., o právnom postavení Židov, teda židovského kódexu, ktoré štátnym bezpečnostným orgánom udelili právomoc kedykoľvek aj bez písomného príkazu úradu alebo súdu vykonať u Židov osobnú prehliadku (§ 25) alebo domovú prehliadku (§ 26). Ustanovenie § 27 kódexu ukladá Židom a židovským združeniam povinnosť, aby ako odosielatelia na akejkoľvek poštovej zásielke vo vnútrozemskom styku uviedli svoju presnú adresu a ľahko zbadateľné označenie (židovskou hviezdou). Do združovacieho práva bolo zasiahnuté zákazom v ustanovení § 31 kódexu zriaďovať židovské spolky alebo židovské organizácie (s výnimkou židovských náboženských obcí). Za organizáciu, ktorá ako jediná mala mať oprávnenie zastupovať kolektívne záujmy Židov, bola v ustanovení § 32 označená *Ústredňa Židov*.

Už 18. januára 1941 vydal Župný úrad v Prešove pre územie Šariško–zemplínskej župy⁵³ vyhláškou č. 20/1941 Úr. nov. zákaz, aby Židia vstupovali do verejných parkov, sadov, a iných verejných miest, ktoré príslušný obecný úrad označí. Až po

⁵² Výpoveď Mirjam Frankelovej, 18. 11. 2004, Yehud, Izrael, video, archív Jána Hlavinku. In: *Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 138.

⁵³ Na území Šariško–zemplínskej župy žilo najviac Židov na Slovensku.

uplynutí pol roka, 19. júla 1941 vydalo podobný zákaz Ministerstva vnútra vyhláškou č. 275/1941 Úr. nov. pre celé územie štátu, menovite vyhláška hovorila o verejných kúpaliskách a verejných parkoch. Židovský kódex potom v septembri 1941 výslovne predpokladal vydávanie obmedzení a zákazov vstupu (námestia, ulice, parky, kúpaliská) Ministerstvom vnútra a jemu podriadenými úradmi. Už zmienená vyhláška č. 510/1941 Úr. nov. vydaná 15. novembra 1941, o zjednotení policajných predpisov teda okrem iného znova – výslovne na základe zmocnenia kódexom – stanovila pre Židov zákaz vstupu do verejných parkov a na verejné kúpaliská. Dňa 13. novembra 1941 Ministerstvo vnútra vyhláškou číslo 381/1941 Úr. nov. zakázalo Židom na území Slovenskej republiky návštevu verejných miestností: divadiel, kín, výstav, Dunajského veľtrhu a pod. Šariško–zemplínska župa zaviedlo tento zákaz pre svoje územie tak isto s polročným predstihom, vyhláškou č. 100/1941 Úr. nov. z 8. marca 1941. Aj túto oblasť neskôr upravila vyhláška o zjednotení policajných predpisov z novembra 1941, ktorá rozšírila zákaz na kaviarne, reštaurácie, výčapy, bufety, nocľahárne, chaty a tie hotely, resp. časti hotelov, ktoré sú označené ako židom neprístupné. Vyhláška Ministerstva vnútra č. 275/1941 Úr. nov. z 19. júla 1941 (ktorej úpravu taktiež prevzala vyhláška č. 510/1941 Úr. nov., o zjednotení policajných predpisov) stanovila zákaz, aby Židia chodili po uliciach po 21. hodine. Vyhláška Ministerstva vnútra č. 125/1941 Úr. nov. potom dňa 16. marca 1942 (niekoľko dní pred prvou deportáciou) zakázala Židom vyradeným z hospodárskeho života zdržovať sa mimo svojho bytu v čase od 18. do 8. hodiny ránej. Rovnaká vyhláška zaviedla pravidlo, podľa ktorého bolo Židom dovolené presťahovať sa len po udelení písomného povolenia okresného úradu, resp. v Bratislave policajného riaditeľstva. Zároveň vyhlášky Ministerstva vnútra č. 92/1942 Úr. nov. z 28. februára 1942 a č. 205/1942 Úr. nov. zo dňa 1. mája 1942 Židom zakazovali sťahovať sa do inej obce bez povolenia alebo príkazu Ministerstva vnútra. Dňa 30. mája 1942 potom všetkým Židom, ktorí bývali v obciach a mestách, nariadil Ústredný hospodársky úrad vyhláškou č. 244/1942 Úr. nov., aby sa do 15. júna presťahovali do sídla okresu, v ktorom bývajú.

Vyhláška o zjednotení policajných predpisov v novembri 1941 vo vzťahu k Židom obmedzila aj právo na zhromažďovanie – zakázané bolo zhromažďovanie v synagógach a modlitebniach na iné účely než náboženské úkony, bolo im zakázané zhromažďovať sa na verejných priestranstvách a hromadne sa prechádzať po uliciach.

Vyhláška ministerstva vnútra č. 275/1941 Úr. nov. zo dňa 19. júna 1941 zakázala spoločenský styk (v domácnostiach – navštevovanie árijských rodín Židmi a židovských rodín árijcami –, ale aj na uliciach, vo verejných miestnostiach a pod.) Židov s „árijcami“. Aj tento zákaz recipovala zjednocovacia vyhláška Ministerstva vnútra č. 510/1941 Úr. nov.

Tak ako v okolitých štátoch pod rozhodujúcim vplyvom nacistického Nemecka, bol aj na Slovensku vládou vytvorený centrálny židovský orgán, prostredníctvom ktorého mala exekutíva vykonávať nad židovským obyvateľstvom ešte väčšiu kontrolu. *Ústredňa Židov* (ÚŽ), ktorá bola jedinou povolenou organizáciou Židov na Slovensku (s výnimkou židovských náboženských obcí) bola podriadená Ústrednému hospodárskemu úradu. Založená bola 30. septembra 1940 (necelé 2 týždne po zriadení ÚHÚ) nariadením č. 234/1940 Sl. z. Ján Hlavinka upozorňuje, že tento krok vlády bol „jedným z prvých prejavov zostrenia protižidovskej politiky“.⁵⁴ Pod pojmom podriadenie treba rozumieť oklieštenie samosprávy židovskej menšiny aj v tom zmysle, že akékoľvek kroky Ústredne Židov podliehali súhlasu ÚHÚ a inštrukcie ÚHÚ boli pre Ústredňu Židov záväzné.

V čele Ústredne Židov stál starosta, ktorý, ako naznačuje Ján Hlavinka, mal priestor na to, aby situáciu Židov zlepšoval, čo aj robil... „Prvý starosta ústredne Židov *Henrich Schwartz* bol moderný ortodoxný Žid a dlhoročný činiteľ židovského verejného života s kontaktmi na vysokých úradníkov ľudáckeho režimu. Predsaval si pomôcť súvercom v zhoršujúcej sa situácii a brzdil rôzne kroky ÚHÚ, najmä pri vypracovávaní štatistických údajov o bytových pomeroch Židov na Slovensku. V apríli 1941 ho preto odstránili s funkcie a nahradili slabým a ustráchaným *Arpádom Sebestyenom*.“⁵⁵ Môžeme teda na jednej strane usúdiť, že židovské úrady (okrem hlavného sídla Ústredne Židov existovalo jej 58 okresných „odbočiek“) prinútené k spolupráci s úradmi vykonávajúcimi protižidovskú politiku v mnohých prípadoch využívali možnosť pozitívne ovplyvniť vývoj, na druhej strane je vidieť snaha vlády túto „neefektívnosť“ potierať, čo mohlo vyústiť v ohrozenie jednotlivých predstaviteľov židovských orgánov.

Podľa vyhlášky predsedu Ústredného hospodárskeho úradu Augustína Morávka č. 45/1941 Úr. nov. v znení vyhlášky predsedu ÚHÚ č. 199/1941 Úr. nov. akékoľvek podania na Ústredný hospodársky úrad, alebo na iné úrady a súdy vo veciach súvisia-

⁵⁴ Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, s. 131.

⁵⁵ Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, s. 131.

cich s konaním pred ÚHÚ, boli Židia povinní podať prostredníctvom Ústredne Židov, ktorá mala pripojiť svoj posudok. To platilo v prípade, ak nebolo zo zákona dané povinné zastúpenie advokátom (prípady, na ktorý sa nevzťahoval zákaz právneho zastupovania Židov).

2.2.5. Ďalšie právne predpisy v ostentatívnom rozpore s prirodzeným právom

Neporušené slovenskou protižidovskou normotvorbou neostalo ani základné právo na vzdelanie. Odo dňa 2. septembra 1940 platilo nariadenie č. 208/1940, podľa ktorého boli Židia vylúčení z akéhokoľvek štúdia na všetkých tuzemských školách s výnimkou ľudových škôl. Nariadenie bolo také dôkladné, že zároveň bolo zakázané, aby si Židia či židovské náboženské obce atď. školu sami zriadili – s výnimkou škôl ľudových – a explicitne bolo zakázané aj súkromné vyučovanie, ktoré by zákaz vzdelávania obchádzalo. Židovským deťom, na ktoré sa vzťahovala povinná školská dochádzka, nariadenie umožňovalo sa vzdelávať len v osobitných ľudových školách alebo triedach určených Ministerstvom školstva a národnej osvety. Židovské náboženské obce boli povinné hradiť náklady na prevádzku takýchto tried a škôl. Táto právna úprava bola s nepatrnou zmenou prevzatá najprv nariadením č. 255/1940 Sl. z. a eventuálne aj židovským kódexom v jeho §§ 30 až 40. Židovský kódex ďalej zavádza zákaz na území Slovenskej republiky rozširovať autorské diela („duchovný produkt“) Židov (vedecké, literárne, hudobné, výtvarné a pod.). Pre prípad, že by nebola zrejmá odpoveď na otázku materiálnych prameňov uvedených noriem, dr. Vašek uvádza: „*Vyššie uvedené opatrenia znemožňujú nabudúce Židom nadobudnúť vyššie vzdelanie a tým vplývať na duchovný život Slovenska.*“⁵⁶

Zásahom do života veľkej časti obyvateľstva na Slovensku bola normotvorba upravujúca bývanie Židov. Ako prvé v tejto oblasti bolo vydané nariadenie s mocou zákona č. 233/1940 Sl. z., ktoré od 1. júla 1940 uprelo židovským nájomníkom ochranu podľa ustanovení právnych predpisov o ochrane nájomníkov. Toto pravidlo prevzali aj neskoršie predpisy. Nariadenie č. 257/1940 Sl. z., o dočasných správcoch pre domy Židov a o výpovediach židovským nájomníkom platné od 16. októbra 1940 potom stanovilo niektoré bytové pravidlá zaväzujúce Židov pozitívne: a) Židom a židovským zdru-

⁵⁶ Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku, s. 88.

ženiam môže byť daná výpoveď z nájmu bytu kedykoľvek, a to s dvojtyždňovou výpovednou lehotou, b) právo dať výpoveď má aj dočasný správca (ÚHÚ mohol na domový majetok Židov uvaliť dočasnú správu „z vážnych hospodárskych alebo sociálnych dôvodov“⁵⁷), c) Ústredný hospodársky úrad môže z dôvodov verejného záujmu nariadiť vyprázdenie domu aj židovskému majiteľovi (kým ešte existovali židovskí vlastníci domov), d) Ústredný hospodársky úrad môže Židom zakázať najímať byty v určitých domoch alebo určitých častiach obce. Židovský kódex tieto ustanovenia v septembri 1941 recipuje v ustanovení § 79 a zároveň zavádza prostredníctvom ustanovenia § 28 nové, veľmi tvrdé pravidlo, podľa ktorého Ústredný hospodársky úrad môže po dohode s Ministerstvom vnútra Židom uložiť povinnosť vysťahovať sa z určitej časti obce či obce a pritom môže súčasne uložiť povinnosť nastahovať sa do určitej časti obce alebo obce. Ďalej podľa kódexu môže Ústredný hospodársky úrad po dohode s Ministerstvom vnútra určiť obvody okresov, poprípade jednotlivé obce, do ktorých malo byť Židom zakázané pristahovať sa. Realizáciu Anton Vašek opisuje takto: „Na základe vyššie uvedených zákonných ustanovení vykonal Ústredný hospodársky úrad, ním poverené okresné úrady, ako aj dočasní správcovia d'alekosiahle opatrenia na odstránenie Židov zo všetkých bytov, o ktoré malo záujem árijské obyvateľstvo. Rozličnými vyhláškami Ústredného hospodárskeho úradu Židom sa zakázalo bývať v hlavných uliciach všetkých miest a väčších obcí; na uliciach a námestiach Andreja Hlinku a Adolfa Hitlera nesmú Židia nikde bývať.“⁵⁸ S účinnosťou od 20. júna 1941 nariadenie s mocou zákona č. 111/1941 Sl. z. stanovuje zákaz prenajať alebo odovzdať do užívania Židovi byt, z ktorého bol vypovedaný Nežid.

Základ právnej úpravy cestovania Židov je položený v ustanovení § 54 židovského kódexu. Spôsob cestovania Židov hromadnými dopravnými prostriedkami mal upraviť minister dopravy a hromadných prác vyhláškou v Úradných novinách. Minister vnútra mal rovnakým spôsobom Židom stanoviť ďalšie obmedzenia týkajúce sa dopravy. Na základe týchto ustanovení kódexu Ministerstvo vnútra 15. novembra 1941 vyhláškou č. 509/1941 Úr. nov. (ktorú neskôr pozmenilo vyhláškou č. 150/1942 Úr. nov.) zakázalo Židom opúšťať obec bydliska bez písomného povolenia. 31. októbra 1941 vydal minister dopravy a verejných prác vyhlášku č. 491/1941 Úr. nov., ktorou bolo Ži-

⁵⁷ Nariadenie č. 257/1940 Sl. z., Slovenský zákonník, roč. 1940, čiastka 44, s. 33 In: Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, s. 118.

⁵⁸ Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku, s. 99.

dom zakázané cestovanie vlakom I. a II. triedou a v jedálnych a spacích vozňoch.⁵⁹ V rámci III. triedy smeli cestovať len v oddeleniach označených tabuľkou „pre Židov“. Vo vlakoch s jedným vozňom môžu Židia cestovať len v zadnej časti vozňa. Pri nedostatočnej kapacite autobusu mali „áriji“ prednosť pred Židmi. Už viackrát zmienená vyhláška z novembra 1941 zjednocujúca policajné predpisy (č. 510/1941 Sl. z.) zaviedla pre Židov zákaz mať v držbe bicykel, vozit' sa na bicykli a mať v držbe telefón a používať telefón.

Ján Hlavinka približuje, aká bola reakcia na uvedené zákazy okresného náčelníka v Medzilaborciach Kornela Reinhardta. Ten poslal Ústrední štátnej bezpečnosti takýto list (citát v pôvodnej podobe): „*Podľa môjho názoru bolo by potrebné z dôvodov štátobezpečnostných ešte viac obmedziť ich (rozumej Židov – pozn. J. H.) cestovanie, lebo už teraz sú hodne vyradení z hospodárskeho života a dá sa očakávať, že v krátkej dobe budú vôbec vylúčení z verejného a hospodárskeho života. Navrhoval by som, aby Židia boli povinní platiť hoci cestujú v III. triede lístok II. triedy, keďže cestuje len ten Žid, kto peniaze má a ktorému nemôže záležať na tom, koľko bude platiť za lístok.*“⁶⁰ Jeho argumentácia, vrchol demagógie, je, zdá sa, typická pre diskriminačné režimy, v ktorých platí, že aj absurdný pseudoargument je argument.

Osobitnej úprave vo fašistickom slovenskom štáte podliehalo aj zásobovanie Židov – teda ich možnosť obstarania potravín a iných základných komodít. V tejto oblasti bola Šarišsko–zemplínska župa na čele s županom, členom Hlinkovej gardy, A. Dudášom tak isto „o krok vpred“ pred ústrednými štátnymi orgánmi. Župa vyhláškou č. 20/1941 Úr. nov. znemožnila Židom od 18. januára 1941 vstup na trhy pred 9. hodinou rannou a zároveň pre nich vyslovila zákaz nákupu „predmetov potreby“ mimo trhovísk. O pol roka neskôr, 19. júla 1941 vydalo Ministerstvo vnútra vyhlášku č. 275/1941 Úr. nov., ktorou bol zákaz platiaci na území Šarišsko-zemplínskej župy zavedený pre celé Slovensko a navyše bola časová hranica stanovená namiesto 9. hodiny na hodinu 10. Od 13. septembra 1941 potom bolo vyhláškou Ministerstva vnútra č. 382/1941 Úr. nov. zavedená právna úprava, ktorá židovskému obyvateľstvu zakázala nákup mlieka a mliečnych výrobkov pred 8. hodinou rannou, nakupovať v obchodoch s tovarom den-

⁵⁹ Ján Hlavinka však zmieňuje skorší dátum zákazu Ministerstva dopravy a verejných prác, aby Židia cestovali I. a II. triedou: 29. septembra. *Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 148.

⁶⁰ In: *Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 148.

nej potreby pred 10. hodinou ráno a najmä nakupovať kdekoľvek mimo živnostenských prevádzkových miestností, teda predovšetkým na trhoch. Tieto ustanovenia prevzala aj vyhláška č. 510/1941 Úr. nov., zjednocujúca policajné predpisy z 15. novembra 1941 a explicitne zakázala Židom nakupovať od trhovcov idúcich na trh. Uvedenými právnymi predpismi boli viazaní aj Nežidia. Ďalej boli vydané policajné opatrenia zakazujúce Židom vstup do reštaurácií, kaviarní, výčapov, bufetov a pod. Po zavedení odberných knižiek na určité komodity dennej potreby sa Židom vydával zmenšený prídel chleba a múky. Okrem prípadov poskytnutia prvej pomoci vylučovalo nariadenie č. 192/1941 Sl. z. platné od 30. augusta 1941 prijatie Nežida do židovskej nemocnice alebo liečebného ústavu.

V časti venujúcej sa legislatívnej skratke Žid a židovská domácnosť bol stručne zmienený zákaz práce árijských žien v takýchto domácnostiach. Od 15. septembra 1940 nemohli byť árijské ženy mladšie ako 40 rokov pomocníčkami v židovských domácnostiach, keď 20. augusta 1940 vyšla vyhláška Ministerstva vnútra č. 132/1940 Vestníka ver. spr. vnút., ktorá tento zákaz stanovila. Pomocníčkou sa pritom rozumie nielen slúžka, ale napríklad aj vychovávateľka. Úpravu recipovalo nariadenie s mocou zákona č. 209/1940 Sl. z. Židovský kódex v ustanovení § 41 tento zákaz prítvrdzuje a z možnosti zamestnania sa v židovskej domácnosti naďalej vylučuje árijské ženy úplne.

Aj o diskriminačnej úprave výkonu advokácie už padla zmienka. Z opačného pohľadu – potenciálnych klientov – je dôležité nariadenie s mocou zákona č. 228/1940 Sl. z., ktoré nadobudlo účinnosť 23. septembra 1940, a ktoré zakazuje advokátom a verejným notárom zastupovanie Židov v konaniach pred súdmi a záujmovými korporáciami vo veciach týkajúcich sa „*vylúčenia Židov zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života*“⁶¹ a v rámci arizácie. Výnimkou malo byť zastupovanie v prípadoch povinného zastúpenia podľa zákona. Židovský kódex potom v septembri 1941 obmedzil zastupovanie Židov advokátmi výlučne na prípady povinného zastúpenia podľa právnych predpisov a na prípady, kedy to uzná za potrebné a uloží úrad alebo súd, pred ktorým sa príslušné konanie vedie. Tiež platilo, že splnomocnencom (advokát či iný splnomocnenec) Žida môže byť v konaní pred úradmi, súdmi a orgánmi verejnoprávnych korporácií len Žid. Ak splnomocnencom Žida nebol židovský advokát alebo verejný notár, mohol ním byť len svojprávny Žid, ktorý bol k splnomocniteľovi v príbuzenskom

⁶¹ Vašek, A. Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku, s. 109.

pomere v ktoromkoľvek stupni v priamej línii alebo v druhom stupni v línii pobočnej alebo bol jeho manželom. V roku deportácie väčšiny – 57.000 – židovských obyvateľov Slovenska (1942) bolo vydané nariadenie č. 208/1942 Sl. z., ktoré prikazuje zastavenie všetkých správnych konaní a konaní pred Najvyšším správny súdom vo veciach Židov, ktorí boli vyst'ahovaní, alebo opustili, alebo opustia územie republiky. Už židovský kódex (nariadenie č. 198/1941 Sl. z.) však stanovil neprípustnosť sťažnosti na Najvyšší správny súd proti rozhodnutiam a opatreniam vydaným podľa kódexu s výnimkou určenia, že ide o Žida, židovského miešanca, židovský podnik alebo židovské združenie.

Vojenská povinnosť Židov bola prvýkrát osobitne upravená nariadením č. 150/1939 zo dňa 4. júla 1939. To Židov – záložníkov, ktorí sú povinní na cvičenie v zbrani (t.j. na vojenskej prezenčnej službe), zarad'ovalo do pracovných útvarov. Takéto sú spomienky člena „košeráckej roty“ na západnom Slovensku D. Zenguta (teraz O. Pánika): *„Bola to veľmi ťažká práca. S lopatou, krompáčom... Tí, čo prišli z mesta, nevládali už po prvých dňoch. Ja som nemal také problémy, bol som naučený ťažko robiť už z domu. Ale ani pre mňa to nebolo ľahké.“*⁶² Dňa 26. septembra 1939 bolo vydané vládne nariadenie č. 230/1939 Sl. z., ktoré stanovilo, že sa vojenskej hodnosti pozbavujú všetci Židia, ktorí boli prepustení z vojenskej služby a všetci Židia v zálohe. Branný zákon Slovenskej republiky č. 20/1940 Sl. z. zo dňa 31. januára 1940 nakoniec postavenie Židov vyriešil tak, že úplne zrušil možnosť, aby Žid bol vojenskou osobou, a určil, že Židia konajú práce v osobitných skupinách.

Pracovná povinnosť však nebola Židom stanovená len branným zákonom, ale okrem iného aj nariadením s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z., o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov, účinným od 10. júna 1940. Židia boli podľa neho namiesto brannej výchovy (zákon č. 184/1937 Sb. z. a n.) povinní vykonávať práce v prospech obrany štátu, a to počas dvoch mesiacov v roku. Nasledovalo nariadenie č. 153/1941 Sl. z., ktoré udelilo Ústrednému úradu práce právomoc prikazovať Židom vo veku od 18 do 60 rokov konanie prác. Vyššie zmienená právna úprava obsiahnutá v ustanoveniach §§ 22 až 24 židovského kódexu, ktorá povinný vek na prácu rozšírila na 16 až 60 rokov, zrušila nariadenie o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov. V čase prijatia židovského kódexu v septembri 1941 už pracovalo v 80 pra-

⁶² Výpoveď Ondreja Pánika, 15. 4. 2003, Košice, audio, archív Jána Hlavinku. In: *Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 51.

covných strediskách 5440 židovských robotníkov.⁶³ 1. apríla 1942 ministerstvo vnútra vydalo na základe ustanovenia § 22 židovského kódexu vyhlášku 14-D4-12.205/1-42 o zriadení tzv. židovských pracovných táborov.⁶⁴ Na jej základe vznikli na Slovensku tri židovské pracovné tábory: v Novákoch, Seredi a Vyhniach, no vytvorené boli aj tzv. židovské pracovné strediská v Žiline, Ilave, Devínskej Vsi, Liptovskom Hrádku, Kralovanoch a inde.

Medzi trestné ustanovenia židovského kódexu patrili ustanovenia §§ 9 a 10. Tie zakazovali uzatvorenie manželstva medzi Židom a Nežidom a dokonca i medzi Židom a židovským miešancom. Skutková podstata nezahŕňala prípady nevedomej nedbalosti – to znamená, že potenciálny páchatel' si musel byť vedomý skutkových okolností, ktoré zakladali porušenie tohto zákazu. Za spáchanie takéhoto prečinu kódex stanovil trest odňatia slobody do výšky troch rokov, trest straty úradu a straty volebného práva. Vedomý mimomanželský pohlavný styk medzi Židom a Nežidom zakladal prečin, za ktorý kódex stanovil až päťročný trest odňatia slobody. Obmedzená bola aj možnosť osvojenia, keď zákon č. 138/1942 Sl. z. z 21. júla 1942 zakazoval, aby Žid osvojil Nežida, alebo Nežid osvojil Žida. Taktiež si Žida nemohli osvojiť Židia predbežne vyňatí z deportácií, rovnako nemohol byť osvojený Žid vyňatý z deportácie.

Osobitná právna úprava vzťahujúca sa na židovské náboženské zvyky zahŕňala napríklad zákaz dňom 1. júla 1942 vykonávať náboženské úkony v budovách, z ktorých vonkajšieho vzhľadu bolo zjavné, že ide o budovy určené na náboženské úkony. Inými slovami, synagógy a modlitebne mali byť do uvedeného dátumu zodpovedajúco upravené. Sankciou za nedodržanie bol prechod týchto budov do vlastníctva štátu, a to na základe rozhodnutia príslušného okresného, mestského alebo notárskeho úradu. Zakázali sa aj rituálne porážky zvierat.

2.2.6. Právna úprava „vyst'ahovania“ alebo legalizácia deportácií

Politika otvorenej diskriminácie a segregácie židovského obyvateľ'stva na území Slovenska kulminovala tzv. vyst'ahovaním, čiže deportáciami. Tomu predchádzali aj legislatívne opatrenia, z ktorých prvým priamo vytvárajúcim podmienky pre vyst'ahovanie bolo nariadenie č. 243/1940 Sl. z., ktorým sa obmedzuje voľnosť nakladať

⁶³ Nižňanský, E. Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945. Podľa: *Kamenec, I. Po stopách tragédie*. Bratislava: 1991, s 138.

⁶⁴ Nižňanský, E. Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945, pozn. 32.

s majetkom Židov a židovských združení. Týmto nariadením založený a aj ďalšími predpismi vrátane židovského kódexu predpokladaný bol *Fond pre podporu vyst'ahovalecva Židov* pri Ústrednom hospodárskom úrade. Židia a židovské združenia sú povinní za každé povolenie nakladať majetkom vyplatiť Ústrednému hospodárskemu úradu sumu vo výške 20% všeobecnej hodnoty predmetu právneho úkonu. Ďalšie aktíva fondu predstavovalo 100% čistej náhrady za zoštatnené židovské domy (§ 200 židovského kódexu), 20% z čiastky pripadajúcej bývalým majiteľom arizovaných podnikov po uspokojení veriteľov (§ 177 kódexu) a 50% náhrady pripadajúcej bývalým majiteľom arizovaných hnutelných vecí (§ 214 kódexu). Nariadenie č. 186/1941 Sl. z. stanovovalo Židom a židovským združeniam povinnosť previesť na účet Fondu pre podporu vyst'ahovalecva Židov do 29. augusta 1941 50% svojich vkladov (na vkladných knižkách a i.).

Uľahčením vyst'ahovania z územia republiky bola odôvodnená aj vyhláška Ústredného hospodárskeho úradu č. 434/1941 Úr. nov., na základe ktorej bolo 6720 bratislavských Židov „vyradených z hospodárskeho a verejného života“ koncom roka 1941 tzv. dislokovaných do Trnavy, Nitry, Prešova a na vidiek. De facto v tomto prípade však išlo o ich byty v Bratislave. Relevantná je už spomenutá vyhláška ÚHÚ č. 244/1942 Úr. nov., ktorou bola židovskému obyvateľstvu uložená povinnosť presťahovať sa do 15. júna 1942 do sídel okresu, v ktorom žili.

Ústavný zákon č. 68/1942 Sl. z., o vyst'ahovaní Židov Snem Slovenskej republiky schválil až v máji 1942, keď deportácie boli spustené 25. marca 1942. Okrem toho, že v ustanovení § 1 bolo konštatované, že Židov možno z územia Slovenskej republiky vyst'ahovať, ustanovenie § 3 ods. 1 – podľa nemeckého vzoru – priamo zbavovalo deportovaných Židov a Židov, ktorí inak opustili územie republiky, štátneho občianstva Slovenskej republiky. Ods. 2 cit. ustanovenia ústavného zákona potom dodal, že majetok osôb, ktoré boli podľa ods. 1 zbavené štátneho občianstva, prepadá v prospech štátu.

Ustanovenie § 2 ústavného zákona o vyst'ahovaní Židov stanovovalo podmienky vyňatia osôb z pod pôsobnosti ustanovenia § 1, teda z pod možnosti, aby boli tieto osoby vyst'ahované z územia štátu. Hoci stále platí rasová (alebo rasistická) definícia pojmu Žid zavedená v septembri 1941 židovským kódexom, ústavný zákon sa čiastočne vracia k princípu konfesie, keď v uvedenej súvislosti hovorí o osobách, ktoré sa najneskôr 14. marca 1939 (vznik slovenského štátu) stali príslušníkmi niektorého kresťanského vyznania. Ďalej nemali byť vyst'ahované osoby, ktoré žijú v platnom manželstve

uzavretom s Nežidom pred 10. septembrom 1941 (židovský kódex, ktorý zaviedol trestnosť uzavretia manželstva medzi Židom a Nežidom, bol prijatý a účinný od 9. septembra 1941). Ustanovenie § 2 ods. 3 ústavného zákona vynímalo osoby, ktorým bola podľa kódexu udelená prezidentská výnimka (oslobodenie), a osoby uznané príslušným ministerstvom za hospodársky potrebné, a to do skončenia platnosti rozhodnutia o ich oslobodení alebo ponechaní. Vyňatie z pod vyst'ahovania sa podľa ustanovenia § 2 ods. 3 vždy vzťahovalo na manžela a maloleté deti osôb spĺňajúcich niektorú z uvedených podmienok vyňatia a v prípade vyňatia z dôvodu konverzie tiež na rodičov vyňatej osoby.

Ustanovenie § 5 ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z., o vyst'ahovaní Židov obsahuje zmocňovacie ustanovenie (podobné obsahoval ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z.), ktorým vláde udeľuje právomoc nariadeniami – aj keby Ústava vyžadovala úpravu zákonom – vykonať ustanovenia §§ 1 až 3. Tieto nariadenia majú mať platnosť zákona, majú byť podpísané všetkými členmi vlády a vyhlasujú sa v Slovenskom zákonníku. Vzápätí vydáva vláda nariadenie č. 118/1942 Sl. z., ktoré stanoví, že pre posúdenie, či je daný skutkový stav predpokladaný ustanovením ústavného zákona o vyst'ahovaní o vyňatí z vyst'ahovania z dôvodu konverzie na niektoré kresťanské vierovyznanie pred 14. marcom 1939, je rozhodujúcim deň prijatia krstu. Okrem toho vláda vydala nariadenie č. 151/1942 Sl. z., ktoré udelilo Ministerstvu financií značné právomoci, aby naložilo s majetkom, ktorý vyst'ahovaním alebo iným opustením štátneho územia pripadol štátu.

2.2.7. Porraimos. Perzekúcia a vyhľadzovanie Rómov

Keďže o *porraimos* (ničenie, pustošenie po rómsky) – ukrutná kapitola, ktorú nacisti a ich posluhovači vyryli do histórie Rómov – sa začalo hovoriť ako o „rómskom holokauste“,⁶⁵ nemôžem sa nezmieniť v tejto práci menovite aj o ňom. Celoeurópsky odhad rómskych obetí hovorí o čísle 300.000 až pol milióna, z toho na Slovensku je odhadovaných 11.000 až 16.000 obetí.⁶⁶ Presný počet Rómov, ktorí žili vo vojnovom slo-

⁶⁵ Či už rómsku genocídu nazveme rómskym holokaustom alebo inak, isté je, že o tom, čo tvorí obsah týchto pojmov, by sa malo hovoriť viac ako doteraz. To isté platí aj o ďalších skupinách, ktoré nacisti cieľene masovo vyvražďovali (hendikepované osoby, homosexuáli, zajatci zo ZSSR, Poliari, politickí väzni, slobodomurári či svedkovia Jehovovi); tieto obeť sa počítajú na milióny.

⁶⁶ Blažeková M. Porraimos – zabudnutá história. In: Slovo, č. 30_31/2003.

venskom štáte, sa nedá presne zistiť, no odhaduje sa počet do 100.000 (asi 4% obyvateľstva).⁶⁷

„Protižidovské normy tvorili najväčšie percento právnych noriem, slovenského zákonodarstva, protirómske opatrenia sa prijímali skôr sporadicky a častejšie mali charakter diskriminačných aktov na regionálnej úrovni.“⁶⁸ Kým protižidovská normotvorba sa týkala Židov všeobecne (s výnimkami prameňmiacimi v konverzii na kresťanstvo alebo „hospodárskej dôležitosti“), adresámi protirómskych opatrení boli všetci Rómovia len v niektorých prípadoch – napr. vylúčenie z ozbrojenej vojenskej prezenčnej služby. Často sa nariadenia proti Rómom týkali len ich časti – napr. len kočujúcich a tých, ktorí žili na okraji spoločnosti – tzv. Cigánov, ktorých bolo podľa údajov Ministerstva vnútra 37.000 (pracovná povinnosť v pracovných táboroch). Legislatívnu skratku „Cigán“ zaviedla do slovenského právneho poriadku vyhláška z júna 1940. Cigán bol definovaný ako osoba cigánskej rasy pochádzajúca z oboch cigánskych rodičov, ktorá buď a) žila kočovným životom alebo b) bola usadená, no vyhýbala sa práci. Ide teda o rasistickú definíciu (s nerasovým korektívom). Vývoj riešenia tzv. rómskej otázky mal pomalšie tempo ako v prípade Židov predovšetkým pre ich všeobecnú nemajetnosť, teda absenciu prípadnej koristi. Rómovia však boli materiálne vykorisťovaní nasadzovaním do pracovných čiat. Odoberali sa im živnostenské listy na obchod s koňmi, dobytkom, hydinou a podomový predaj, a tak sa aj z Rómov stávala skupina sociálne odkázaná bez príjmov, ktorá pre štát predstavovala záťaž. Tak keď koncom roka 1941 z naoko rovnakých dôvodov nacistická reprezentácia ponúkla Slovensku vyst'ahovanie Židov, ohľadom Rómov sa pri tej príležitosti dohodlo vytvorenie koncentračných táborov na území Slovenska, ktoré mali byť obklopené vodnou priekopou a obohnané ostnatým drôtom. Inge Antalová a Monika Vrzgulová uvádzajú, že existovala inštrukcia ministerstva vnútra, podľa ktorej sa v týchto koncentračných táboroch mali vytvoriť „*také neznesiteľné podmienky, aby Cigáni hľadali možnosť úteku za hranice*“.⁶⁹ Tento projekt však bol odložený na neurčito.

Na základe vyhlášky Ministerstva vnútra z 2. apríla 1941 boli vytvárané pracovné strediská pre tzv. asociálov, za ktorých boli označení aj „Cigáni“ bez pracovného pomeru. Takéto útvary existovali v Očovej a Moste na Ostrove od roku 1941, viaceré na

⁶⁷ Antalová, I.; Vrzgulová, M. Porraimos – zabudnutý rómsky holokaust. In: História, č. 6/2008.

⁶⁸ Antalová, I.; Vrzgulová, M. Porraimos – zabudnutý rómsky holokaust.

⁶⁹ Antalová, I.; Vrzgulová, M. Porraimos – zabudnutý rómsky holokaust.

východnom Slovensku, na strednom Slovensku v Jarabej a v Dubnici nad Váhom od roku 1942, v Ilave, Revúcej a Ústí nad Oravou od roku 1943. Po potlačení SNP sa v rámci ďalšej vlny teroru v novembri 1944 premenil pracovný tábor v Dubnici nad Váhom na zaisťovací tábor, kde boli koncentrované rómske rodiny. Otravné hygienické podmienky v spojení s nedostatkom priestoru a stravy viedli k vypuknutiu epidémie škvrnitého týfusu. Chorí boli hromadne povraždení.

Vyhláška Ministerstva vnútra z 20. apríla 1941 zrušila všetkým Rómom kočovné listy a usadeným Rómom stanovila povinnosť odstrániť svoje obydlia z blízkosti verejných ciest. Keďže zodpovedné orgány pristupovali počas dvoch nasledujúcich rokov k plneniu uvedenej vyhlášky značne benevolentne, vyšla 21. júla 1943 vyhláška s podobným obsahom, no v tvrdšom znení. Rómovia z mnohých dedín tak museli zbúrať svoje domy a odsťahovať sa na odľahlé miesta. Lokálnymi vyhláškami im bol úplne zakázaný prístup do niektorých miest, čo kontrolovali členovia Hlinkovej gardy. Autorky Inge Antalová a Monika Vrzgulová uvádzajú prípad, kedy gardisti Rómovi porušiacemu uvedený zákaz po prvý raz vyholili na hlave kríž, po druhom porušení bol poslaný do pracovného tábora. Neskôr začali gardisti prepadať osady v okolí Prešova a strihať vlasy všetkým Rómom, údajne z dôvodu ohrozenia týfusom (povešť o týfuse neskôr osady uchránila pred prítomnosťou nacistických zložiek). *„Getizácia ruinovala Rómov ekonomicky i sociálne a narúšala tradičné spoločenské väzby. Územný pohyb bol totiž nevyhnutný na to, aby mohli vykonávať svoje tradičné profesie a služby (hudobníci, kováči, výroba a predaj nepálených tehál, drobní priekupníci). Tieto opatrenia im znemožnili poctivú obživu.“*⁷⁰

Spomenuté obdobie teroru naprieč celou slovenskou spoločnosťou po potlačení SNP, na ktorom sa podpísali nacistické okupačné jednotky spolu s kolaborantmi, znamenalo nielen deportáciu zvyšku židovského obyvateľstva bez ohľadu na výnimky a demonštratívne popravy Slovákov bez súdov, ale aj najkrutejšiu fázu protirómskej politiky – najhromadnejšie presídľovanie Rómov a ich vyhladzovanie. Špeciálne jednotky SS sa na viacerých miestach predovšetkým na strednom Slovensku dopúšťali znásilňovania rómskych dievčat a najmä masového vyvražďovania obyvateľov rómskych osád. V Neresnici nahnali rómske ženy a deti do stodoly, kde ich poliali benzínom a zapálili;

⁷⁰ Antalová, I.; Vrzgulová, M. Porraimos – zabudnutý rómsky holokaust.

mužov postrelali v lese.⁷¹ V obci Nemecká sa popravisko nachádzalo v priestoroch miestnej vápenky, kde obeť hneď spaľovali. Z oblastí južného a juhovýchodného Slovenska, ktoré boli v tom čase pričlenené k Maďarsku boli Rómovia deportovaní prevažne do koncentračného nemeckého tábora v Dachau.

Rómske obyvateľstvo sa teda stalo ďalšou zo skupín, ktoré padli za obeť nacistickým rasovým teóriám a prisluhovačskej slovenskej politike. Najmä po potlačení SNP vývoj na Slovensku smeroval k fyzickej likvidácii Rómov.

2.2.8. Konanie proti prirodzenému právu a jeho následky v príbehu pani Heleny Weinwurmovej

Nesmie sa zabúdať na fakt, že mnohé poznanie v oblasti sociálnych vied je vlastne výsledkom logickej indukcie, čiže utváraním všeobecných záverov na základe jednotlivých ľudských príbehov. V nasledujúcich riadkoch zameriam na skúmanú problematiku akoby cez mikroskop, aby som predstrel osud, ktorý spoluvytvára strašnú mozaiku holokaustu spáchaného na obyvateľoch vojnového slovenského štátu.⁷²

Pani Helena Weinwurmová sa narodila 24. apríla 1925 v židovskej rodine v slovenskej obci Bučany (8 km od mesta Trnava). Na obdobie svojich 14 rokov, teda rok 1939 spomína ako na začiatok obdobia pekla. Bezprostredne ju zasiahol zákaz školskej dochádzky,⁷³ neskôr príkaz vychádzať z domu výlučne s označením žltou Dávidovou hviezdou.⁷⁴ Dňa 24. marca 1942 bola spolu so svojou o dva roky mladšou sestrou zadržaná Hlinkovou gardou a dopravená do Bratislavy. Tu ich o dva dni neskôr spolu s dvoma tisíckami ďalších prevažne mladých obyvateľiek Slovenska naložili do dobytčích vagónov. Helena Weinwurmová tak bola deportovaná do Osvienčimu jedným z prvých transportov zo Slovenska.⁷⁵ Koncom roku 1942, kedy už boli vybudované plynové komory, sa v dôsledku nedostatočných táborových kapacít konala veľká selekcia – kritériom bola fyzická kondícia väzenkýň. Pani Weinwurmová mala následkom otrasných

⁷¹ Blažeková M. Porraimos – zabudnutá história.

⁷² Spracované podľa: Tolnaiová, S. Svedectvo o Osvienčime. Holíč: Stredoškolská odborná činnosť, 2001. Autorka prácu stavia na audio záznamoch jej rozhovorov priamo s pani Helenou Weinwurmovou. Autor sa zúčastnil na verejnom spomienkovom večeri na tému holokaust, ktorý bol zorganizovaný pri príležitosti narodenín stále vitálnej pani Weinwurmovej v Holíči v roku 2008.

⁷³ Nariadenie č. 208/1940 Sl. z., podľa ktorého boli Židia vylúčení zo štúdia na všetkých slovenských školách s výnimkou ľudových škôl bolo platné od 2. novembra 1940.

⁷⁴ Táto povinnosť platila od 22. septembra 1941.

⁷⁵ Prvý transport slovenských Židov odišiel 25. marca 1942 z Popradu. (Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, pozn. 352.)

každodenných podmienok opuchnuté ruky. Bola svedkom, ako si jej slovenské spoluväzenkyne blatom zatierali otvorené rany na nohách. Nepredstaviteľný strach môže ľudí dohnať k zúfalým činom. Aj keď sama bola ušetrená, pohľad na nákladné autá odvážajúce ženy kričiace o pomoc, ktoré pri selekcii neuspeli, v nej dodnes zanecháva skutočnú hrôzu. V tábore v tom čase už bolo rozšírené povedomie o tom, že tzv. dezinfekčné stanice sú v skutočnosti nástrojmi masovej popravy udusením plynom.

18. januára 1945 Helena Weinwurmová spolu so svojou sestrou a tetou, ktorá bola v tábore internovaná od roku 1944, podstúpila akciu, ktorá sa dnes označuje ako Pochod smrti. Konečné oslobodenie ju nakoniec 5. mája 1945 zastihlo v nemeckom koncentračnom tábore Neustadtgleve. Týmto momentom sa však obdobie útrap Heleny Weinwurmovej neskončilo, keď jej po krátkom čase bola ako následok diagnostikovaná tuberkulóza, ktorej liečenie bolo spojené s častými bolestivými lekárskymi zákrokmi. Po období zotavovania sama zasvätila svoj život zdravotníctvu a pomoci ľuďom.

Vo vyhladzovacom tábore v Osvienčime boli internovaní aj ďalší členovia rodiny Heleny Weinwurmovej. Jeden z jej bratov podľahol tri mesiace po deportácii úplavici, druhý bol po siedmich mesiacoch pobytu v koncentračnom tábore zastrelený pri pokuse o útek. Osudy jej rodičov a najmladšieho brata sa taktiež skončili v Osvienčime – potom, ako boli v júni 1942 presunutí do poľského geta Opole, boli deportovaní do koncentračného tábora a masovo udusení v plynovej komore. Inak sa vyvíjal osud jej brata, ktorý pracoval ako typograf v meste Martin a ktorý bol za výrobu protištátnych letákov tri roky väznený na území slovenského štátu a tým chránený pred deportáciou. Počas Slovenského národného povstania sa spolu s ostatnými väzňami dostal na slobodu, no po jeho potlačení bol nemeckými jednotkami zadržaný a presunutý do Serede. Ani on sa, žiaľ, smrti v Osvienčime nakoniec nemohol vyhnúť.

3. Subjekt holokaustu

Subjektom (páchateľom) trestného činu je podľa trestnoprávnej teórie trestne zodpovedná osoba, ktorá svojím konaním naplnila všetky znaky určitého trestného činu. (Trestne zodpovedná je podľa súčasného právneho stavu osoba, ktorá je v čase činu príčetná a dovŕšila pätnásť rok veku.) Vo svojom skúmaní holokaustu sa budem snažiť priblížiť subjekty, ktoré boli v rôznej miere zodpovedné za holokaust so zreteľom na územie Slovenska. Týmito subjektmi boli predovšetkým orgány nacistického byrokratického aparátu a orgány vojnového slovenského štátu.

3.1. Nacistický byrokratický aparát vykonávajúci vyhladzovanie

Obrovitú a veľmi zložitú sieť nemeckej nastickej exekutívy sa len málokomu podarilo správne popísať. Hannah Arendtová ponúka v rámci knihy Eichmann v Jeruzaleme stručný popis jeho časti pod Himmlerom, do ktorej bol zaradený aj Adolf Eichmann. Každý z hlavných úradov SS, ktorému Himmler velil, bol počas vojny rozdelený do sekcií a podsekcii. Hlavný úrad pre ríšsku bezpečnosť (RSHA) mal sedem sekcií. Sekcia IV bola úradovňou gestapa a v jej čele stál Gruppenführer (generálmajor) Heinrich Müller. Jeho úlohou bol „boj s protištátnymi živlami“, ktoré sa delili do dvoch kategórií a pre každú z nich bola zriadená osobitná podsekcia: podsekcia IVa sa zaoberala „nepriateľmi“ obvinenými z komunizmu, sabotáží, liberalizmu a vražd (všimnime si „homogénnosť“ tohto telesa). Podsekcia IVb mala na starosti „sekty“ – katolíkov, protestantov, slobodomurárov a Židov. Každá z týchto kategórií bola označená arabskou číslicou. Eichmann sa v roku 1941 dostal do kancelárie RSHA IVb-4. Spadal priamo pod Heinricha Müllera, pretože post vedúceho sekcie IVb nebol obsadený. Priamym nadriadeným Müllera bol R. Heydrich (po jeho smrti E. Kaltenbrunner), ktorý podliehal priamo Himmlerovi. Ten dostával rozkazy priamo od Vodcu.

Vedľa 12 hlavných úradov mal Himmler pod svojím velením ešte úplne odlišný útvar, ktorý zohral pri konečnom riešení nanajvýš dôležitú úlohu. Bola ním sieť vyšších veliteľov SS a polície, ktorí stáli v čele regionálnych organizácií. Títo velitelia neboli napojení priamo na RSHA, podliehali priamo Himmlerovi a vždy boli hodnostne posta-

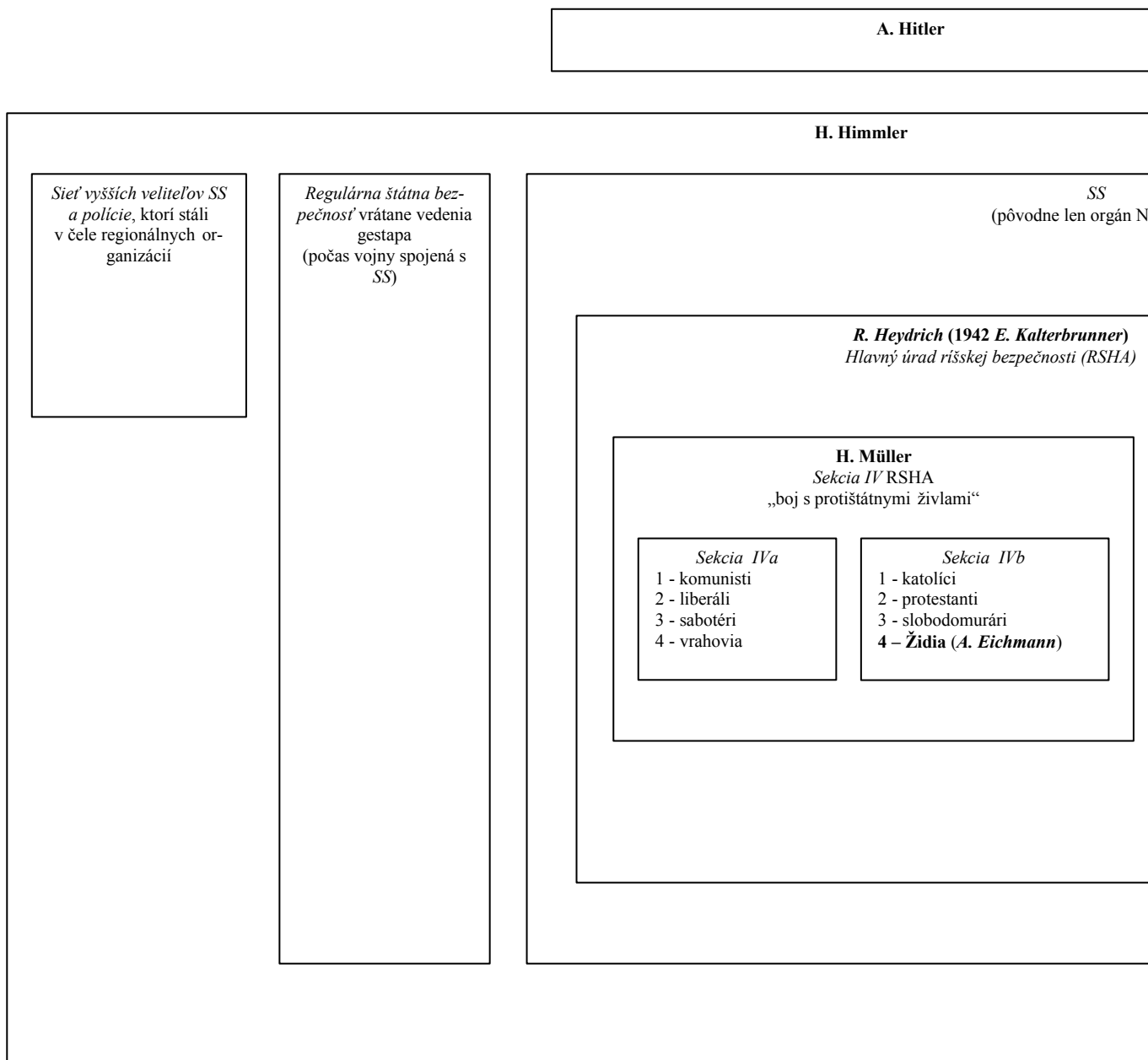

Schéma časti nacistického byrokratického aparátu, ktorý mal rozhodujúci podiel na páchaní holokaustu, vytvorená podľa opisu v knihe Eichmann v Jeruzaleme; Správa o banalite zla

vení vyššie než Eichmann a jeho ľudia. *Einsatzgruppen* boli zase podriadení priamemu veleniu Heydricha a RSHA, z čoho ale vôbec nevyplývalo, že Eichmann s nimi musel mať niečo spoločné. Velitelia týchto oddielov mali pravidelne vyššiu hodnosť ako Eichmann. Z technického a organizačného hľadiska teda Eichmannov post príliš vysoký nebol. Vedľa *Einsatzgruppen* a útvarov vyšších veliteľov SS a polície boli neskôr zriadené funkcie inšpektorov bezpečnosti, polície a bezpečnostnej služby. Každý z týchto útvarov mal vybudovaný vlastný systém velenia, na ktorého vrchole stál Himmler. Medzi sebou si tieto štruktúry boli rovné a nikto, bez ohľadu na hodnosť, nepodliehal veleniu iných veliteľov než vlastnej skupiny. Všetky tieto orgány disponovali značnou mocou a tvrdo si konkurovali.

3.2. Subjekty vo vojnovom slovenskom štáte

Perzekúcia židovskej menšiny vo vojnovej Slovenskej republike vrcholiaca deportáciami do nacistických vyhladzovacích centier bola zosnovaná, propagovaná a zrealizovaná ústavnými aj nižšími štátnymi orgánmi pod zásadným vplyvom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (štátostrana). Protižidovské opatrenia, ktoré mali dopad na všetky sféry života slovenskej spoločnosti, dokonca tvorili nápadne veľkú časť štátnej agendy (napríklad protižidovská legislatíva bola najfrekventovanejšou oblasťou slovenskej normotvorby v rokoch 1938 – 1945). Iniciatívnosť v prijímaní týchto krokov v príkrom rozpore s prirodzeným právom a morálnymi zásadami nebola u všetkých orgánov jednoznačná. Najväčší podiel zodpovednosti pripadá na vládu. Úloha ďalších ústavných orgánov – Snemu Slovenskej republiky, Štátnej rady a prezidenta republiky v protižidovskej politike bola menej zásadná, avšak tiež nesú plnú zodpovednosť za všetky svoje kroky: hlasovanie v legislatívnom procese, podpisy, verejné antisemitské prejavy členov a i.

Historik Eduard Nižňanský ilustruje podiel *Snemu Slovenskej republiky* (a prezidenta republiky) na vývoji tragédie na probléme ústavného zákona č. 210/1939 Sl. z., ktorým Snem odovzdal vláde na jeden rok právomoc „riešiť židovskú otázku“: *„Keďže snem Slovenskej republiky ústavný zákon 210/1940 prerokoval a prijal a prezident ho následne podpísal – nemôžu sa zbaviť politickej zodpovednosti za to, akým spôsobom*

vláda jeden rok riešila židovskú otázku.“⁷⁶ Na jednej strane sa v správe ústavnoprávneho výboru z 3. septembra 1940 o vládnom návrhu uvedeného ústavného zákona dočítame, že ústavnoprávny výbor Snemu navrhuje znížiť obdobie, na ktoré sa vláda zmocňuje z dvoch rokov na jeden rok.⁷⁷ Na druhej strane sa na pôde Snemu často objavujú prejavy takéhoto razenia: „*Slávny Snem! Krivda páchaná na ubičovanom našom národe živlom nám cudzím, nám krajne nepriateľským, Židmi, schválením tejto osnovy môže byť v značnej miere odčinená.*“⁷⁸

Podobne rozporuplná bola v prípravách na holokaust úloha *Štátnej rady*, ktorá mala hrať rolu akejsi „hornej komory“ slovenského parlamentu.⁷⁹ V marci 1942, keď sa rozbiehali deportácie do vyhladzovacích táborov, sa síce na jej rokovaní, kde vystúpil predseda vlády Vojtech Tuka, ozvali protestné hlasy, „že tento akt je v rozpore nielen s hospodárskymi záujmami štátu a porušuje slovenské i medzinárodné právne zásady, ale sa aj (...) prieči zákonu prirodzenému a Božiemu a vyvoláva všeobecné pohoršenie“⁸⁰, no vo výsledku Štátna rada deportácie neodmietla.

Kompetencie *prezidenta republiky* zďaleka neboli zanedbateľné. Bol oprávnený udeľovať v individuálnych prípadoch výnimky, tzv. oslobodenia z pod ustanovení protižidovských právnych predpisov. K tomu ho najprv oprávňovalo nariadenie vlády č. 63/1939 Sl. z. a ďalšie právne predpisy. Aj nariadenie č. 198/1941 Sl. z., o právnom postavení Židov, známe ako židovský kódex prezidentovi republiky zverilo právomoc udeľiť oslobodenia z jeho ustanovení (§ 255). Výnimky pritom mohli byť úplné alebo čiastočné a mohli byť viazané podmienkami. Ako Damoklov meč visela nad každým Židom, ktorému bola výnimka udelená možnosť prezidenta ju kedykoľvek odvolať. Ustanovenie § 256 židovského kódexu obsahovalo prechodné ustanovenie, podľa ktorého výnimky udelené prezidentom republiky podľa nariadenia č. 63/1939 Sl. z. alebo podľa iných právnych predpisov upravujúcich právne postavenie alebo pomery Židov platia obdobne ako oslobodenia, ktoré udelil podľa ustanovenia § 255 kódexu. Prezident

⁷⁶ Nižňanský, E. Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945.

⁷⁷ Nižňanský, E.; Kamenec, I. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Dokumenty. Bratislava: Klemo Zvolen, 2003, s. 87.

⁷⁸ Prejav spravodajcu národohospodárskeho výboru Snemu Slovenskej republiky, poslanca Beňáka, k vládnemu návrhu ústavného zákona č. 210/1940 Sl. z. In: Nižňanský, E.; Kamenec, I. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Dokumenty, s. 91.

⁷⁹ Nižňanský, E.; Kamenec, I. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Dokumenty, s. 13 (Úvod).

⁸⁰ Nižňanský, E.; Kamenec, I. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Dokumenty, s. 13 (Úvod).

republiky taktiež podpisoval zákony a ústavné zákony (nie však nariadenia vlády a iné podzákonné právne predpisy), čo ale nebolo jeho povinnosťou – mohol ich pripomenovať a vrátiť na opätovné prerokovanie. Je mu o. i. kladené za vinu, že podpísal ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., ktorý v štýle diktatúry splnomocnil vládu vydávať protižidovské predpisy, ktoré mal vydávať nanajvýš Snem (napr. židovský kódex).

Medzi historikmi venujúcimi sa príprave holokaustu na Slovensku sú notoricky známe úryvky Tisovho prejavu na dožinkovej slávnosti v Holiči v auguste 1942:⁸¹ „Ešte by som sa zmienil o jednej otázke, ktorá sa spomína, a to o otázke židovskej. Vraj, či je to kresťanské, čo sa robí. Je to ľudské? Nie je to rabovka? Ale pýtam sa ja: Je to kresťanské, keď sa národ slovenský chce zbaviť svojho večného nepriateľa, Žida? Je to kresťanské? Láska k sebe je príkazom božím, a tá láska k sebe mi rozkazuje, aby som od seba odstránil všetko to, čo mi škodí, čo mi ohrozuje život. A že Slovákovi židovský živel ohrozoval život, myslím, o tom nikoho netreba presvedčovať. Nedávno naši páni dostali do rúk starú knihu, v ktorej boli popísané mestá uhorské i hornouhorské. Tam bolo napísané, koľko vtedy v roku 1840 bolo Židov na Slovensku v mestách. Vo veľkých mestách, ako je Žilina, Nitra a iné, bolo vtedy 30 – 40 Židov. A za 100 rokov sa to zdesaťnásobilo! Bolo ich stále viac a akých! Nie na poli, ale v úradoch, v bankách a na všetkých vysokých miestach sedeli Židia. Títo odčerpávali dôchodok slovenskej zeme, slovenskej práce pre seba. Mali sme zistené, že 38% národného dôchodku mali Židia. Vtedy, keď milióny národa mali 62%, vtedy 5% Židov malo 38% národného dôchodku! A ten pomer medzi národom a židovstvom sa stále rozširoval. Bolo by to vyzeralo ešte horšie, keby sme sa neboli vzchopili v čas, keby sme sa neboli od nich očistili. A urobili sme tak podľa príkazu božieho: Slovák, shod', zbav sa svojho škodcu!“⁸² Či kresťanský duchovný, ktorý mal už len z titulu tejto pozície veľký vplyv na verejnú mienku, Jozef Tiso, skutočne veril tomu, čo hovorí, je ťažko preukázateľné. Dôležité je uvedomiť si, že jeho prejav je typickou ukážkou racionalizácie zla, nebezpečnej demagógie, ktorá sofisticky porovnáva neporovnateľné, ktorá používa historické štatistiky, aby navodila dojem serióznosti, a ktorá útočníkom nasadzuje masku nevinnej obete. Podiel Jozefa Tisu

⁸¹ Z 58 transportov, ktoré Židov dopravili do nacistických vyhladzovacích táborov roku 1942, bolo v tom čase uskutočnených 55.

⁸² Slovák, 18. 8. 1942, s. 4. Prejav J. Tisu Čo nám patrí, z toho nikomu nič nedáme. In: *Nižňanský, E.; Kamenec, I.* Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Dokumenty, s. 227.

na tragédii zväčšuje aj fakt, že bol najvyšším predstaviteľom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a najvyšším veliteľom Hlinkovej gardy. V období autonómie bol Jozef Tiso predsedom vlády.

Ako bolo zmienené v úvode tejto podkapitoly, no vyplýva to aj z kapitoly 2.2., v ktorej bol opísaný vývoj protižidovskej normotvorby, vláda hrala v tragédii slovenského židovského obyvateľstva hlavnú zápornú úlohu. V oblasti legislatívy presadila návrhy dvoch dôležitých ústavných zákonov, vydala veľmi vysoký počet protižidovských vládných nariadení, iniciovala, koordinovala a vykonávala opatrenia, ktoré flagrantne porušovali zásady ľudskosti. Iniciatíva v rámci vlády nemala konca. Napríklad takto nekompromisne mali podľa inštrukcie ministra vnútra postupovať jednotlivé ministerstvá (text v pôvodnej podobe): „*jednotlivé ministerstvá do 2. mája 1943 preskúmajú na základe § 2 ods. 2 Ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. [ktorý legalizoval deportácie] nimi vydané výmery a tým Židom, ktorých možno už postrádať, výmery zrušia. V pracovnom pomere majú sa ponechať len tí Židia, ktorí sú nevyhnutne nepostrádateľní.*“⁸³ Zrušenie jednotlivých výmerov okrem iného znamenalo stratu ochrany pred deportáciou do vyhladzovacieho tábora.⁸⁴

V čele *ministerstva vnútra* stál Alexander Mach, ktorý spolu s predsedom vlády Vojtechom Tukom patril k najradikálnejším politickým predstaviteľom vojnovej Slovenskej republiky. Ako som ukázal v kapitole o protižidovskej normotvorbe, ministerstvo vnútra vydalo množstvo vyhlášok, ktorými hrubo porušovalo základné práva členov židovskej komunity. Na ministerstve vnútra bolo vytvorené XIV. oddelenie, zvané aj židovské – toto oddelenie neskôr v roku 1942 organizovalo deportácie do vyhladzovacích táborov. Vedúcim XIV. oddelenia ministerstva vnútra bol dr. Anton Vašek, autor právnickej publikácie z r. 1942 s názvom *Židovské zákonodarstvo na Slovensku*.⁸⁵

Ján Hlavinka vo svojej už spomínanej monografii píše, že začiatkom roku 1941 sa v Medzilaborciach začalo rozmáhať páchanie násilia na tamojšej židovskej komunite. *Žandárstvo* sa samo na týchto krutostiach, ktoré určite neboli v súlade ani s vtedy platným právom, v mnohých prípadoch podieľalo. Takto vypovedá dcéra medzilaborského

⁸³ In: *Nižňanský, E.; Kamenec, I. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Dokumenty*, s. 260.

⁸⁴ Kým na Slovensku sa teda už pôvodne veľmi úzky okruh výnimiek z pod ustanovení protižidovských predpisov všeobecne neustále zužoval, napríklad v Taliansku boli výnimky po celý čas nastavené neporovnateľne širšie (nehovoriac o tom, že v Taliansku sa vôbec nepristúpilo k deportáciám, kým do Ríma v lete 1943 nevtrhli nacistické okupačné vojská) – bližšie viď kapitolu 2.1.

⁸⁵ Je to jeden z mojich prameňov v kapitole 2.2.

lekárniku Herškoviča: „V našom meste nebolo Nemcov, ale boli žandári... To boli žandári... A neskôr boli naozaj strašní. Oni... ak vás stretli na ulici a niekoho nemali radi, nechali tú osobu pocítiť, že oni sú pri moci a on je Žid... A keď sne šli po ulici, oni poznali nás a my sme poznali ich a chovali sa slušne, kým neprišli tie časy, ale potom si robili svoju prácu veľmi horlivo a veľmi dobre. Jeden mal psa a kedykoľvek povedal ‚Žid!‘, pes sa rozbehol a skočil.“⁸⁶

Ústredný hospodársky úrad, orgán, ktorého výsostnou špecializáciou bolo zavádzanie a vykonávanie protižidovských opatrení, predovšetkým v majetkovoprávnej oblasti, vznikol 18. septembra 1940, v deň nadobudnutia účinnosti nariadenia č. 222/1940 Sl. z., o Ústrednom hospodárskom úrade.⁸⁷ Odo dňa svojho vzniku bol ÚHÚ správnym orgánom s celoštátnou pôsobnosťou podriadeným predsedovi vlády. Nariadením s mocou zákona č. 122/1942 Sl. z. bol od 1. júla 1942 podriadený Ministerstvu hospodárstva. Historik Ján Hlavinka uvádza, že pokiaľ ide o právomoci, v čase svojej existencie bol ÚHÚ najmocnejší úrad v židovskej otázke.⁸⁸ V rukách ÚHÚ bola zjednotená právomoc a pôsobnosť, ktorú do septembra 1940 vykonávali predovšetkým župné (krajské) úrady a Ministerstvo hospodárstva a tiež niektoré záujmové korporácie a iné inštitúcie podľa zákona č. 113/1940 Sl. z. (tzv. prvého arizačného zákona) a podľa nariadenia s mocou zákona č. 197/1940 Sl. z. Konkrétne bola podľa zriaďovacieho zákona úlohou Ústredného hospodárskeho úradu „starostlivosť o to, aby podľa osobitných predpisov vykonal všetko, čo je potrebné pre vylúčenie Židov zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života a pre prevedenie majetku Židov do vlastníctva kresťanov“.⁸⁹ Proti rozhodnutiam a opatreniam Ústredného hospodárskeho úradu právne predpisy nestanovovali žiadne opravné prostriedky. Zákon č. 222/1940 Sl. z. výslovne vylučoval sťažnosť proti rozhodnutiam a opatreniam ÚHÚ na Najvyšší správny súd.

Ako som naznačil, okrem štátom oficiálne posväteného pošliapania ľudských práv dochádzalo aj ku krutým fyzickým útokom, zámernému zneuct'ovaniu synagóg a židovských cintorínov. Organizátorom i realizátorom väčšiny týchto akcií boli *Hlinkova garda* (HG) a *Freiwillige Schutzstaffel* (FS), čo boli paramilitantné jednotky

⁸⁶ Výpoveď Marty Patakiovej, USC Shoa Foundation Institute for Visual History and Education, University of South California, Los Angeles, USA, interview code: 28333, interviewer: Ron Blivas. In: *Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 135.

⁸⁷ Charakter tejto inštitúcie z pohľadu potomka obetí mi v osobnom rozhovore koncom roka 2008 lakonicky priblížil predseda jednej židovskej náboženskej obce: „To boli najväčšie svine.“

⁸⁸ *Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 131.

⁸⁹ § 2 ods. 1 zákona č. 222/1940 Sl. z., o zriadení Ústredného hospodárskeho úradu.

HSLS, resp. Deutsche Partei.⁹⁰ Počas takmer celého trvania existencie vojnového slovenského štátu bol hlavným veliteľom HG Alexander Mach (Tiso bol najvyšším veliteľom), ktorý zároveň vykonával funkciu ministra vnútra. Organizačná sieť Hlinkovej gardy, ktorá pokrývala celé územie Slovenska, sa skladala z veliteľstiev: s celoslovenskou pôsobnosťou (Hlavné veliteľstvo), s pôsobnosťou na území župy (župné veliteľstvá), okresu (okresné veliteľstvá) a obcí (miestne veliteľstvá).

Od 6. decembra 1942 vyhláška ministerstva vnútra č. 545/1941 Úr. nov. stanovila, že osobitne splnomocnení príslušníci Hlinkovej gardy a Freiwillige Schutzstaffel budú vykonávať dozor nad dodržiavaním protižidovských právnych predpisov popri štátnych bezpečnostných orgánoch. Splnomocnení príslušníci získavajú právomoc zadržať a predviesť Židov, zhabať predmety, ktorými bol spáchaný trestný čin, legitimovať každého Žida a tiež Nežidov, ktorí sa dopustili porušenia protižidovských predpisov, vkročiť do každej verejnej miestnosti a pri prenasledovaní Žida alebo v prípade nebezpečenstva z omeškania aj do židovského podniku alebo do súkromného bytu, vykonávať osobnú prehliadku Žida. Pôsobnosť splnomocnených príslušníkov HG a FS sa vzťahuje na dozor nad dodržovaním policajných protižidovských opatrení učených podľa vyhlášky č. 510/1941 Úr. nov., o zjednotení policajných predpisov, na kontrolu označenia Židov, cestovania, rituálnych porážok, pracovnej povinnosti, mimomanželského styku s „árijcami“ (!), zákazu zriaďovať židovské spolky, zákazu zamestnávať nežidovské pomocníčky v domácnosti, zamestnávania Židov, zákazu mať a nosiť zbrane, rybolovu, riadenia motorových vozidiel, zákazu samostatnej živnostenskej činnosti Židov i ďalších opatrení podľa prípadného poverenia Ministerstva vnútra. *Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy* (POHG) sa na jeseň 1944 po boku nemeckých jednotiek, ktoré vpadli na slovenské územie zúčastňovali na terore voči židovskému, rómskemu, no i majoritnému obyvateľstvu.

Odborníci na diskutovanú problematiku zhrnuli rolu ústavných orgánov takto: *„Najvyššie ústavné orgány Slovenskej republiky ako inštitúcie nesú teda plnú, aj keď rozdielnu právnu, politickú a morálnu zodpovednosť za tzv. riešenie židovskej otázky na Slovensku a jeho tragické následky. (...) Pritom činnosť týchto inštitúcií nebola z aspektu ich personálneho zloženia názorovo monolitná, nemenná, ale bola diferencovaná*

⁹⁰ autor neuvedený Hlinkova garda. Zdroj: <http://www.upn.gov.sk/hlinkova-garda/> (20. júna 2009) a Nižňanský, E. Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945.

a v postojoch k riešeniu židovskej otázky prešla svojim vnútorným vývojom, ovplyvneným zahraničnými i domácimi politickými či ideologickými faktormi.“⁹¹

Na poslednom mieste v rámci tejto kapitoly by som sa dotkol ešte jedného aspektu. Drvivá väčšina Slovákov vo vojnovom slovenskom štáte sa považovala za kresťanov. V tejto práci nie je priestor na rozbor toho, do akej miery konkrétne na Slovensku bežní ľudia bez funkcií či faktickej autority k tragédii prispeli. Zmienil by som len, že antisemitizmus (nehumánnosť) sa Hlinkovej slovenskej ľudovej strane podarilo rozšíriť takmer dokonale, čo je zdokumentované napríklad frekventovanými prípadmi bezohľadných postupov pri zbavovaní Židov ich zdrojov obživy, ale aj veľmi vysokým počtom iných príbehov. Len výnimočná časť slovenského obyvateľstva sa prejavila pozitívne – spomenuté už boli prípady otvoreného nesúhlasu s nariadením župana Šarišsko-zemplínskej župy, ktorým zaviedol povinné označovanie Židov pol roka predtým, ako tak učinila slovenská vláda.⁹² V roku 2008 získal ocenenie izraelského štátu *Spravodlivý medzi národmi* in memoriam (ako zatiaľ jediný gréckokatolícky biskup) Pavel Peter Gojdič z Prešova.⁹³ Eduard Nižňanský uvádza odhad publikovaný V. Prečanom, že vďaka pomoci slovenského obyvateľstva sa zachránilo z 89.000 Židov asi 10.000.⁹⁴ Nie vždy to bolo zadarmo.

⁹¹ Nižňanský, E.; Kamenec, I. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Dokumenty, s. 14 (Úvod).

⁹² Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, s. 138.

⁹³ Kizáková, Z. Ocenili Slovákov, ktorí zachránili Židov. Zdroj: <http://aktualne.centrum.sk/domov/zdravie-skolstvo-spolocnost/clanek.phtml?id=1151220> (20.05.2009). V článku sa píše: „Počas jedného obradu dokonca pobozkal židovských konvertitov na čelo. Gojdič aj povzbudzoval dedičanov, aby neváhali a pomohli prenasledovaným, vďaka čomu našlo mnoho židovských rodín úkryty.“ Je veľmi znepokojivé, ako málo takýchto osobností sa v cirkvi našlo.

⁹⁴ Prečan, V. Slovenské národné povstanie. Dokumenty, Bratislava: 1965, s. 457. In: Nižňanský, E. Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945.

4. Subjektívna stránka holokaustu

Trestnoprávna teória do subjektívnej stránky zahŕňa znaky vnútorné, týkajúce sa psychiky páchatel'a. Najvýznamnejším z týchto psychických vzťahov páchatel'a k jeho činu je zavinenie, ktoré má formu úmyslu (úmyselného zavinenia) alebo nedbalosti (nedbalostného zavinenia).⁹⁵ Pri mnohých trestných činoch hrá významnú rolu aj pohnútko, ktorá má význam pre posúdenie stupňa nebezpečnosti určitého trestného činu (napr. vražda z osobitne zavrhnuteľnej pohnútky *de lege lata* môže odôvodňovať použitie vyššej trestnej sadzby). V tejto kapitole mi pôjde predovšetkým o to, pokúsiť sa načrtnúť pravdepodobné vnútorné postoje jednotlivých subjektov, ktoré sa na holokauste podieľali, k ich skutkom a príčiny týchto postojov.

4.1. Moderná byrokracia

Neobyčajne pozorná je štúdia Zygmunta Baumana⁹⁶ s názvom *Modernosť a holokaust* (prvýkrát vydaná v roku 1989) ktorá sa dotýka holokaustu a taktiež určitých sociálnych schém, ktoré mohli byť súčasťou skupiny príčin holokaustu. Zámerne nepoužívam formuláciu kniha „je o“ holokauste, pretože Bauman ide ďalej, keď sa pýta: „[o]zajstná otázka nie je: ‚Čo môžeme my, sociológovia, povedať o holokauste?‘ ale skôr ‚Čo hovorí holokaust o nás, sociológoch, a našej praxi?‘“⁹⁷ Ide teda o to, čo viac sa štúdiom holokaustu môžeme dozvedieť o ľuďoch, o samých sebe. Bauman naznačuje, že holokaust je hrôzostrašné svedectvo o (inak latentnom) ryse modernej spoločnosti, ktorý doterajšia sociológia nedokázala odhaliť, respektíve nedokázala identifikovať prepojenie tohto rysu s holokaustom. Doterajšie chápanie osôb, ktoré k holokaustu prispeli, ako deviantov je skreslené (samozrejme s málo významnou výnimkou indivíduí so sadistickými sklonsmi). Bauman cituje autora, ktorý už v staršom diele vystihol problém zdanlivosti rozporu civilizácie na jednej strane a barbarskej krutosti na strane druhej

⁹⁵ Novotný, O.; Dolenský, A.; Jelínek, J.; Vanduchová, M. Trestní právo hmotné – I. Obecná časť, s. 149.

⁹⁶ Významný sociológ Zygmunt Bauman sa narodil v roku 1925 v židovskej rodine v poľskej Poznani. Po okupácii rodnej krajiny emigroval do Sovietskeho zväzu, kde sa neskôr zapojil do tzv. Prvej armády poľského vojska, vojenského útvaru riadeného ZSSR. Od roku 1971 je usadený vo Veľkej Británii. Z Poľska, v ktorom boli vyvraždené milióny Židov, emigroval v dôsledku antisemitskej vlny spustenej predstaviteľmi komunistického režimu (Bauman sám bol do r. 1968 členom strany).

⁹⁷ Bauman, Z. *Modernosť a holokaust*, s. 27.

(nie je však sociológom, ale teológom): „*Svet táborov smrti a spoločnosť, ktorú splodil, odhaľuje stále temnejšiu stránku židovsko-kresťanskej civilizácie. Civilizácia znamená otroctvo, vojny, vykorisťovanie a likvidačné tábory. Znamená tiež lekársku hygienu, vznešené náboženské ideály a vybranú hudbu. Je chybou si predstavovať, že civilizácia a divošská krutosť sú antitézou...*“⁹⁸

Ak vychádzame z konceptov Maxa Webera a zameriame sa na jeho hodnotenie modernej byrokracie (ktorou v širokom zmysle rozumiem aj 1. kancelársku pracovnú kultúru všeobecne, 2. z pojmu nie je vylúčená ani činnosť ozbrojených útvarov), vidíme, že je preniknutá racionalizmom, maximalizáciou efektívnosti, prísnosťou, jednotnosťou, aplikáciou vedy a taktiež odsunom hodnôt do subjektívnej sféry. Tým naposledy menovaným treba rozumieť dôsledok hierarchického usporiadania byrokratického aparátu, v ktorom sa človek (úradník) už vo svojom každodennom pracovnom živote nerozhoduje z perspektívy svojich doterajších hodnôt, normatívnu silu získava konkrétna inštrukcia prichádzajúca od nadriadeného (postoj riaditeľ vie, prečo to odo mňa chce - čo ja o tom môžem vedieť?). Za takýmto fungovaním stojí prijatie racionalistickej tézy o kvalifikovanom názore expertov, ktorí sú na hierarchických vrcholoch, a naopak nedostatku znalosti subordinovaných subjektov. Na problém slabého kritického myslenia priemerného človeka upozorňuje napríklad už Erich Fromm: „*Člověk má pocit, že bezmocně uvázl v chaotické spoustě údajů a s dojemnou trpělivostí čeká, až odborník objeví, co se má dělat a jakým směrem se dát.*“⁹⁹ Ako hlboko nemorálne môže byť konanie podľa tohto vzorca a k akým brutálnym následkom môže prispieť ilustruje prípad Adolfa Eichmanna. Na konferencii vo Wannsee v januári 1942, kde sa ocitol medzi vyššími šaržami, a videl horlivosť, s akou všetci okolo neho diskutujú napr. o alternatívach spôsobu hromadného zabíjania, pocítil impulz, ktorý jeho (evidentne veľmi flexibilnému) svedomiu poslužil ako dôvod úľavy. „*V tom okamžiku jsem se cítil jako Pilát Pontský a uvědomoval si, že já osobně na tom žádnou vinu nenesu. ‘ Kým vůbec byl, aby mohl soudit? Kým byl, aby si mohl dovolit ,mít na to vše vlastní názor‘? Nuže, nebyl první ani poslední, komu vlastní skromnost přivedila zkázu.*“¹⁰⁰

⁹⁸ Rubenstein, R. L. The Cunning of History. In: Bauman, Z. Modernosť a holokaust, s. 32.

⁹⁹ Fromm, E. Strach ze svobody. Praha, Naše vojsko, 1993, s. 131.

¹⁰⁰ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 154. (Text v citáte, ktorý som nedal do kurzívy, je v kurzíve u Arendtovej a naopak.)

Prečo byrokracia pracuje bez ohľadu na vytýčený cieľ? Ak Hitler, vrchol nemeckej úradníckej hierarchie, vyhlásil ako jednu z politických priorít Ríše, ktorá by bola „judenfrei“, teda Ríše bez Židov, administratívna mašinéria sa s cieľom splnenia tejto úlohy rozbehla, akoby išlo o akúkoľvek inú prioritu. Zarážajúci je už samotný fakt, že keď bol po vypuknutí vojny na základe dekrétu podpísaného Himmlerom spojený najradikálnejší orgán NSDAP, SS, s regulárnou štátnou bezpečnosťou a všetci jej členovia dostali hodnosť SS, nikto z nich proti tomu neprotestoval ani nerezignoval na svoje miesto.¹⁰¹ Z dnešného pohľadu je to nepochopiteľné...

Adolf Eichmann, jeden z vrcholových úradníkov zodpovedných za inžinierstvo vo veci eliminácie židovského obyvateľstva z územia Ríše, pracoval na projekte odsunu na Madagaskar.¹⁰² Avšak s pribúdajúcimi vojenskými úspechmi a dobytými územiami, ktoré sa mali stať súčasťou impozantnej Ríše, sa heslo Nemecko bez Židov začalo meniť na heslo Európa bez Židov a kapacita Madagaskaru pre takéto ambície nepostačovala. Situácia nakoniec dospela k tomu, že 1. októbra 1941 Himmler nariadil definitívny zákaz emigrácie Židov. Bolo to teda takmer deväť rokov po nástupe Hitlera k moci, keď bola de jure opustená myšlienka židovskej emigrácie ako možného „riešenia židovskej otázky“. Zdrvujúcim odkazom podľa Baumana ostáva, že fyzická likvidácia bola eventuálne zvolená nie ako cieľ, ale ako najekonomickejší prostriedok k dosiahnutiu nacistického cieľa, toto riešenie bolo výsledkom chladných kalkulácií, skôr ako krvilačnosti.

Šokujúci poznatok, ktorý sa okrem Arendtovej aj Bauman snaží svetu tlmočiť, je že drvivá väčšina ľudí, ktorí na holokauste aktívne participovali, tak nečinila z hnevu a nenávisťi voči Židom. Kým pogromy boli páchané masami, ktoré naopak takýmito emóciami prekypovali, alarmujúca tragika holokaustu spočíva v rozhodujúcej účasti obrovského moderného kancelárskeho aparátu, mlynčeka (poskladaného z prevažne normálnych, bežných, psychicky zdravých ľudí) ako produktu pokrokovej doby (a nie reflexie xenofóbie) a úzu jej racionálneho plánovania.¹⁰³ Organizácia holokaustu sa nelíšila

¹⁰¹ *Arendtová, H.* Eichmann v Jeruzalémě. Správa o banalite zla, s. 94.

¹⁰² Hoci sa o projekte Madagaskar hovorí ako o Eichmannovom diele a Eichmann sám sa vystatoval údajným autorstvom, hlavná myšlienka projektu vzišla na zahraničnom úrade a Eichmann vydával za svoje aj myšlienky dr. Löwenherza. (Vid' *Arendtová, H.* Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalite zla, s. 66 – 67.)

¹⁰³ Porovnať s nacistickým „konečným riešením“ možno tragický vývoj v Kambodži za vlády Červených Kmérov (1975 – 1979), kde v dôsledku genocídneho režimu, ktorý mal korene v agresii Spojených štátov voči Vietnamu a tiež voči samotnej Kambodži, bolo pripravených o život 1,7 milióna ľudí (podľa Yale

od úradných postupov v iných veciach. Kroky na jednotlivých článkoch boli vykonávané s typickou byrokratickou dôkladnosťou, prísnosťou, presnosťou, relatívnou ľahostajnosťou ku konečnému výstupu. Arendtová píše, že Adolf Eichmann bol dokonca hrdý na to, s akou vecnosťou (*Sachlichkeit*) riešil svoje úlohy a že nepodliehal emóciám; „[t]ento postoj – považovať existenciu a chod koncentračných táborů za problém administratívny a hovoriť o vyhladzovacích táboch ako o hospodárskych zariadeniach – bol pro mentalitu SS typický.“¹⁰⁴ Využitá bola dostupnosť vzdelaných kancelárskych zamestnancov so znalosťou účtovníctva, s vžitým dôrazom na minimalizáciu nákladov, skrátka vyhladzovanie moderným priemyslovým spôsobom. Svoju rolu zohrala typická odcudzenosť produktu a jeho tvorcu, pred ktorou, mimochodom, varoval už Marx. Vynechaná nebola ani psychologická motivácia zamestnancov – na pozadí snahy o udržanie si pracovného miesta či dokonca budovania kariéry bola využitá propaganda hlásajúca antisemitizmus ako nevyhnutný predpoklad blaha národa. S výnimkou brutálnosti cieľa sa postup vražedného aparátu ničím (a to ani morálnym charakterom zúčastnených jednotlivcov) nelíšil od iných úloh kancelárskych pracovníkov. „Fakt, že väčšina páchatel'ov genocídy boli normálni ľudia, ktorí by bez problémov prešli každým známym psychologickým sitom, nech by bolo akokoľvek husté, je morálne znepokojivý,“ píše Zygmunt Bauman.¹⁰⁵

Hannah Arendtová menuje aj dôležitosť zavádzania eufemizmov, prijateľne znejúcich „kódových označení“, ktoré však tvorili obal tých najhorších krutostí. Spojenie „konečné riešenie židovskej otázky“ je najznámejším príkladom. Tento aspekt si uvedomuje aj Herbert C. Kelman: „Nech už účastníci administratívnych vražd používajú akékoľvek pomenovania, samozrejme sú si zvyčajne vedomí, čo v skutočnosti konajú. Vďaka eufemizmom odlišujú toto konanie od obyčajného zabíjania a ničenia a tak sa vyhýbajú konfrontácii s ich skutočným významom.“¹⁰⁶ Asi najslávnejším dielom upria-

Cambodian Genocide Project). Aj tam na najvyšších miestach, kde sedel Pol Pot a iní lídri vzdelaní vo Francúzsku, vládla racionalita a plánovanie (napr. bleskové násilné vyľudnenie urbánnych oblastí, intenzívne vymývanie mozgov v každodenných večerných stretnutiach, pracovné tábory na hranici vyhladzovacích). Objavili sa aj prípady čistiek spojených so zúrivým fetišistickým kanibalizmom; sfanatizovanie – prevažne adolescentov – tu však bolo cieľovým ťahom zhora: v tomto sa zúrivosť a nenávisť Červených Kmárov odlišovala od pogromov proti židovským komunitám. K vývoju tragédie v Kambodži viď napr. Ung, L. *First They Killed My Father: a Daughter of Cambodia Remembers*. New York: Harper Collins, 2000.

¹⁰⁴ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Správa o banalite zla, s. 95.

¹⁰⁵ Bauman, Z. Modernosť a holokaust, s. 45.

¹⁰⁶ Kelman, H. C. *Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimizers*, s. 48. Vlastný preklad. V origináli: „Whatever terms they use, participants in the sanctioned

mujúcim pozornosť na sociálno-psychologickú relevanciu jazyka je Orwellov román Tisíc deväťsto osemdesiatštyri. To, čo nacisti nazývali kódovými označeniami spadá do Orwellovho pojmu *newspeak*.

Príspevok Herberta C. Kelmana k charakteristike modernej byrokracie spočíva aj v upozornení na dôsledky organizačného členenia akéhokolvek aparátu. Jednak tu dochádza k difúzii zodpovednosti a skutočnosť, že sa na určitom procese podieľajú aj iné oddelenia, má účinok vytvárania ilúzie legitimacy: „*Organizačné procesy taktiež napomáhajú ďalšej legitimácii konania jednotlivých účastníkov. Rutinným postupom – spracovávanie dokumentov, výmena správ, starostlivý výkon pridelených úloh – sa odlišné jednotky navzájom ubezpečujú, že, čo sa deje, musí byť úplne normálne, korektné a legitímne.*“¹⁰⁷ Medzi rôznymi úsekmi dochádza aj k súpereniu o lepšie výsledky, záleží im na efektívite, produktívite vlastného oddelenia. Hannah Arendtová zmieňuje, aký vplyv mal tento psychologický faktor na výkonnosť rôznych navzájom nepodriadených ozbrojených útvarov pod Himmlerom: „*Každý z príslušníkov týchto skupín bol oddan vlastnému tímu a tento súťaživý duch prežil válku. Dnes ovšem pôsobí obráteně, všichni naopak touží vlastní mužstvo očistit a svěst vinu na druhé.*“¹⁰⁸

Štandardný priemyslový bol aj postup v ultimátnej fáze procesu vedúceho k fyzickej likvidácii obetí v plynových „továrňach“: nákladná doprava (ľudských bytostí) do fabriky, využitie plynu, pece, vysoké komíny, spracovanie „surovín“ – ľudských bytostí – produkcia smrti, počet jednotiek za deň, výrobné tabuľky, kalkulácie. Dokonca využitie „odpadu“ – pozostatkov ľudských bytostí (!).¹⁰⁹ Zvrátené sociálne inžinierstvo dovedené do obľudnej dokonalosti. Skúsenosť holokaustu predviedla aktivizáciu spiacej stránky modernej spoločnosti. Holokaust nebol defekt na ceste ľudstva k ideálnemu svetu, ale demonštráciou latentnej potencie modernej spoločnosti ničiť v bezprecedentnom rozsahu a efektívite ako jej atribútu. Bauman píše: „*Richard L. Rubenstein načrtol, ako*

massacres are of course usually aware of what they are actually doing. The euphemisms allow them to differentiate these actions from ordinary killing and destruction and thus to avoid confrontation with their true meaning.“

¹⁰⁷ *Kelman, H. C. Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimizers*, s. 47. Vlastný preklad. V origináli: „*The organizational processes also help further legitimize the actions of each participant. By proceeding in routine fashion – processing papers, exchanging memos, diligently carrying out their assigned tasks – the different units mutually reinforce each other in the view that what is going on must be perfectly normal, correct, and legitimate.*“

¹⁰⁸ *Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla*, s. 98.

¹⁰⁹ V rovnakom kontexte používa sociálny psychológ Herbert C. Kelman pojmy ako „death industry“ alebo „mass-production basis“. *Kelman, H. C. Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimizers*. In: *Journal of Social Issues*, vol. 29, No. 4, 1973, s. 30.

sa mi zdá, definitívne poučenie z holokaustu. „Je svedkom pokroku civilizácie. ‘ Musíme dodať, že ten pokrok je dvojzmyselný. Počas konečného riešenia industriálny potenciál a technologické know-how, ktorým sa hrdila naša civilizácia, dosiahol nový vrchol, keď sa úspešne zhostili úlohy bezprecedentných rozmerov. Pri tom istom konečnom riešení sa objavil dovtedy netušený potenciál našej spoločnosti. Vychovávali nás k obdivu k technologickej efektívnosti a dobrému plánovaniu, no aj tak musíme pripustiť, že sme pri chvále materiálneho pokroku, ktorý priniesla naša civilizácia, hlboko podcenili jeho skutočný potenciál.“¹¹⁰ Holokaust bol paradoxne dosiahnutý pomocou faktorov, ktoré sú všeobecne považované za spoločensky zdravé – silnejúca vláda rozumu na úkor emócií či napĺňanie požiadaviek efektívnosti spojené s odôvodňovaním (racionalizáciou) nemorálnosti.¹¹¹

A tak je nabúraná predstava holokaustu, ako niečoho, čo sa stalo Židom a nemá súvislosť s našim dnešným svetom či ako lapsusu, k akému mohlo dôjsť len v štádiu našej spoločnosti pred dosiahnutím „dnešnej morálnej úrovne“. Bauman holokaust vníma ako dosadenie antisemitizmu do vzorca, ktorý bol a stále je zakódovaný v modernej spoločnosti a ktorý sa z hľadiska prevencie ďalších tragédií nesmie prehliadať, varuje pred odložením lekcie holokaustu na policu s nápisom História. „V najhoršom prípade sa [holokaust] spomína ako osobná skúsenosť Židov, ako problém Židov a tých, čo ich nenávidia (privatizácia, ku ktorej viac ako zanedbateľným dielom prispelo mnoho hovorcov štátu Izrael (...))“¹¹² a o niekoľko riadkov nižšie Bauman dodáva, že „[n]ašu úzkosť sotva zmierni fakt, že ani jedna zo spoločenských podmienok, ktorá umožnila Osvienčim, v skutočnosti nezmizla a že sa nepodnikli žiadne efektívne opatrenia, ktoré by zabránili týmto možnostiam a princípom ďalej generovať katastrofy podobné Osvienčimu.“¹¹³ Holokaust bol v čase, keď sa udial, rovnako „nepredstaviteľný“ ako tomu je

¹¹⁰ Bauman, Z. Modernosť a holokaust, s. 32.

¹¹¹ V tejto súvislosti Bauman poukazuje aj na dnešné nevedomé, no hlboké morálne rozpory v nás – sme schopní radovať sa nad pádom cien importovaných komodít a v tej istej chvíli sa zarmucovať nad hladomorom afrických detí, pričom tieto dva javy sú často navzájom kauzálne prepojené. (Bauman, Z. Modernosť a holokaust, s. 52.)

¹¹² Bauman, Z. Modernosť a holokaust, s. 35. Bauman na podporu svojho názoru cituje niekdajšieho ministra zahraničných vecí štátu Izrael Abba Ebana „Už je čas, aby sme stáli na vlastných nohách a neopierali sa o šesť miliónov mŕtvych.“

¹¹³ Proti tomuto Baumanovmu výroku o nezmenených spoločenských podmienkach možno vzniesť námietky. Najdôležitejšou hádam je európska integrácia. Začala v roku 1951 podpisom Zmluvy o európskom spoločenstve uhlia a ocele v Paríži a jej cieľom bolo nielen odstránenie právnych a administratívnych bariér medzi fakticky sa zrastajúcimi trhmi, ale práve aj obmedzenie možnosti jednotlivého štátu samostatne rozhodovať o nakladaní s uhlím a oceľou, surovinami kľúčovými v zbrojárskom priemysle. Podobne možno komentovať podpis zmluvy EURATOM v Ríme v roku 1957.

dnes. Rudolf Vrba (Walter Rosenberg) bol jedným z dvoch Slovákov, ktorým sa v apríli 1944 podarilo utiecť z vyhladzovacieho tábora Osvienčim a ktorí ako prví vyniesli na svetlo sveta priame dôkazy o hrôzach, ku ktorým v ňom dochádzalo. Vo svojej knihe *Utiel som z Osvienčimu* píše o neschopnosti spoločnosti uveriť, čo sa uprostred našej civilizácie deje (dialo): „*Ich mozgy neboli pripravené, aby vstreballi myšlienku na masové vraždenie v osvienčimskom meradle.*“¹¹⁴

Podobne odmieta všeobecne rozšírenú predstavu holokaustu ako niečoho historicky špecifického, čo súvisí len s Židmi, Hannah Arendtová: „[S]elekcni proces závisi pouze na vnějšich okolnostech. Snadno si lze představit, že v plně automatizovaném hospodářství, které přinese nepřiliš vzdálená budoucnost, mohou být lidé v pokušení vyhubit všechny ty, jejichž inteligenci kvocient nedosahuje určité požadované úrovně.“¹¹⁵ Nakoniec, aj nacizmus sa zbavoval rôznych iných skupín obyvateľov, ktoré cez optiku svojej zvrátenej ideológie vyhodnotil ako spoločensky škodlivé: od „geneticky poškodených“ árijcov po Rómov.

Z uvedených dôvodov si zaslúži revíziu všeobecne prijímaná báj o vzostupe našej civilizácie, o ľudstve čoraz viac prekonávajúcom svoje vlastné predcivilizačné barbarstvo. Naopak, zdá sa, že Hobbesov svet (*homo homini lupus*) v žiadnom prípade nie je cudzí ani tej časti ľudstva, ktorá sa považuje za jeho inteligentný vrchol. Skúsenosť holokaustu ukazuje na extrémnu labilitu hodnôt bežného človeka a jeho ovplyvniteľnosť inštitúciami majúcimi schopnosť dosiahnuť svoje ciele s chladnokrvnou racionalitou.

4.2. Autorizácia, rutina, dehumanizácia

V predchádzajúcich častiach práce boli zmienené rôzne sociologické či sociálno-psychologické faktory, ktoré vplývali v prospech nedostatku morálneho odporu zo strán zapojených donucovacích subjektov. Iné tri psychologické vzájomne prepojené dôvody

Proces integrácie, ktorý dospel k stále sa vyvíjajúcim inštitútom oslabujúcim byrokratické špičky v rámci národného štátu, a tak rozptyľujúcich moc z jedného centra do dvoch centier (z pohľadu konkrétneho členského štátu), býva považovaný za väčšiu či menšiu, každopádne však bariéru svojvôle, k akej došlo v roku 1933 a neskôr v Nemecku. Na druhej strane, poriadok v dnešnom svete je ohrozovaný úplne novými centrami moci, ktorými sú napríklad gigantické nadnárodné korporácie. Aj tie však – aspoň čiastočne – brzdia inštitúty Európskeho spoločenstva, napr. komunitárne právo hospodárskej súťaže (čisto na národnej úrovni je regulácia nadnárodných korporácií nezvládnuteľná).

¹¹⁴ In: *autor neuvedený* Prví o hrôzach Osvienčimu informovali Slováci. Zdroj: <http://www.sme.sk/c/3866749/prvi-o-hrozach-osviencimu-informovali-slovaci.html> (08.05.2009).

¹¹⁵ *Arendtová, H.* Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla, s.

schopnosti psychicky zdravého človeka páchať v širšom kontexte genocídnej politiky násilie na bezbranných civilistoch – tzv. administratívne vraždy (*sanctioned massacres*) – ponúka v jednej zo svojich prác americký sociálny psychológ Herbert C. Kelman.¹¹⁶ Pod pojem administratívne – teda štátnou autoritou¹¹⁷ nariadované alebo aspoň trpené (netrestané) – vraždy možno podradiť aj vyvražďovanie židovského obyvateľstva počas druhej svetovej vojny.¹¹⁸ Psychologicky rozhodujúcimi faktormi straty morálnych zábran voči páchaniu násilia sú u Kelmana autorizácia, rutina a dehumanizácia. Na každý z pojmov sa pozrieme osobitne.

K autorizácii Herbert C. Kelman píše nasledovné: „*keď je násilná činnosť výslovné nariadená, implicitne podporená, mlčky schválená alebo aspoň dovolená legítimými autoritami, ochota ľudí ich páchať alebo ospravedlniť je značne posilnená. Skutočnosť, že táto činnosť je autorizovaná, zdá sa, vedie k jej automatickej legitímácii.*“¹¹⁹ Za normálnych okolností platné morálne princípy bývajú v situáciách, kde vystupuje autorita, suspendované, pretože v spoločnosti prevláda stereotypná predstava, že autority nepripustia to, čo sa v žiadnom prípade nemá robiť, a už vôbec by také niečo nenariadili. Naopak, vystupuje tu do popredia jediná morálna požiadavka: poslušnosť. Autorita (štát, minister vnútra, veliteľ atď.) sa má poslúchať a poslušnosť aj za cenu popretia vlastnej identity je sankcionovaná pozitívne. Hannah Arendtová upozorňuje, aký veľký psychologický dopad mala možno až mystická atmosféra vytvorená okolo jadra

¹¹⁶ Kelman, H. C. Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimizers. Autor priamo v tejto práci uvádza, že je Židom pochádzajúcim z Viedne, ktorému sa podarilo utiecť z nacistického Rakúska rok po jeho pripojení k Ríši. Neskôr bol nútený opustiť aj Belgicko, kam sa uchýlil, keď nacistická expanzia zasiahla aj túto krajinu. V holokauste stratil obrovské množstvo príbuzných a priateľov z detstva. V 90. rokoch sa v súlade so svojim presvedčením o nutnosti aplikovať výsledky svojho bádania v praxi angažoval v izraelsko-palestínskych mierových rozhovoroch. V súčasnosti je emeritným profesorom harvardskej univerzity.

¹¹⁷ „Administratívne vraždy sa pojmovovo vyskytujú v situácii, kde hrá rolu autorita.“ (Kelman, H. C. Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimizers, s. 38, vlastný preklad.) V origináli: „Sanctioned massacres by definition occur in the context of an authority situation.“

¹¹⁸ Herbert C. Kelman do kategórie administratívnych vrážd zaraďuje tiež napr. strategické masacre spáchané americkou armádou na civilnom obyvateľstve v súvislosti s vojnou vo Vietname (Vietnamci, Laosania, Kambodžania). Jeho práca, o ktorej sa zmiňujem, totiž bola napísaná v roku 1973, keď v Spojených štátoch prebiehal proces proti dôstojníkovi, ktorý vydal rozkaz k vyhladeniu obyvateľov vietnamskej dediny My Lai (to prebehlo v takom beštiálnom štýle, že pri ňom dochádzalo aj k znásilneniam).

¹¹⁹ Kelman, H. C. Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimizers, s. 39, vlastný preklad. V origináli: „when acts of violence are explicitly ordered, implicitly encouraged, tacitly approved, or at least permitted by legitimate authorities, people's readiness to commit or condone them is considerably enhanced. The fact that such acts are authorized seems to carry automatic justification for them.“

nacistického SS. Jej prvkom bol aj mýtus, že vernosť (čiže poslušnosť) je vrcholnou hodnotou. Dýka SS mala napríklad na čepeli vyrytú vetu „Moja česť sa nazýva vernosť“ (*Meine Ehre heisst Treue*). Poslušnosť je predovšetkým trénovaná pri vojenskom výcviku, no viac alebo menej je pociťovaná ako pozitívna hodnota väčšinou z nás, či už je subjektom smerníc učiteľ, politik alebo duchovný a pod. Pri ozbrojených jednotkách, akou bolo SS, navyše hrá výraznú psychologickú úlohu pocit veľkej spolupatričnosti a zároveň vyčlenenia od zvyšku, pocit, že ide o spoločenskú subštruktúru s vlastnými pravidlami, ktoré nie sú uplatniteľné všeobecne, ale len na jej členov, a že tento stav je legitimovaný výnimočným poslaním SS.¹²⁰

Rovnako o autoritách i všeobecne platí latinské *qui tacet consentire videtur* (kto mlčí, zdá sa, že súhlasí). K nevhodnému (až nemorálnemu) mlčaniu autority možno uviesť ako príklad všeobecnú vlašnosť odsúdenia protižidovských opatrení v predvojnovnej a vojnovnej Európe zo strany veľkej autority, ktorá si dokonca nárokuje monopol na výklad morálky – cirkvi. Dôležitým psychologickým momentom je pri konaní v súlade s prianím autority zbavenie sa pocitu osobnej zodpovednosti za následky vlastných skutkov. Dôvodmi poslušnosti pragmatického charakteru (v kontraste s iracionálnou potrebou priaznivého postoja autority za každých okolností) bývajú snaha udržať si pracovné miesto, prípadne kariérny postup.

Autorizačné procesy podľa Herberta C. Kelmana vytvárajú situáciu, v ktorej jediniec vykonáva činnosť bez toho, aby zvažoval jej následky. V momente, kedy urobí prvý krok, sa ocitá v novom psychologickom a spoločenskom rozporení, ktoré implikuje pomerne výrazné kontinuálne sily, absentujú v ňom sily, ktoré až doteraz v konaní danej činnosti človeku vnútorne bránili. Rutinu, ktorá je tiež podľa už uvedených postrehov Zygmunta Baumana atribútom činnosti modernej byrokracie, charakterizujú dve funkcie. Po prvé, znižuje nutnosť rozhodovať sa. A po druhé, vykonávateľ sa zameria na technické aspekty svojej činnosti s takou sústredenosťou, že úvahy o jej celkovom zmysle sú odsunuté do pozadia. Táto druhá funkcia dominuje najmä pri tých participantoch na administratívnych vraždách, ktorí svoju rolu v nich vykonávajú na diaľku, v kancelárskom prostredí (Adolf Eichmann dokonca získal prezývku „vrah od písacieho stola“).

¹²⁰ Dnes býva za výnimočné poslanie páchatel'ov administratívnych vražd vyhlasovaný „boj s terorizmom“ či počas vojny v Kórei a vo Vietname „zastavenie komunistickej agresie“.

Dehumanizácia spočíva v eliminácii schopnosti vnímať dehumanizovaného človeka ako jedinečnú a nezávislú bytosť, schopnú rozhodovať sa a oprávnenú žiť svoj vlastný život – zbavenie identity (*identity*). Druhým aspektom dehumanizácie je strata vnímania iného človeka ako člena spoločenstva (*community*), teda strata predstavy jeho ako súčasti veľkej navzájom prepojenej siete osôb, ktoré uznávajú svoju individualitu a ktoré rešpektujú svoje práva. Herbert C. Kelman o dehumanizácii píše: „*Vnímať iných ako plne ľudských znamená pocítiť smútok nad smrťou každého jedného človeka bez ohľadu na spoločenskú skupinu alebo kút sveta, z ktorých pochádza, a bez ohľadu na našu osobnú známosť s ním.*“¹²¹ Som presvedčený, že Erich Fromm nasledujúcimi slovami nechcel povedať nič iné ako obhájiť nutnosť vnímania rovnosti medzi ľuďmi a argumentovať proti praxi dehumanizácie: „*Rozdílly v nadání, inteligenci, znalostech jsou zanedbatelné ve srovnání s identitou lidského jádra, jež je společné všem.*“¹²² A nie je bez zaujímavosti, že v oboch dielach, z ktorých sú predošlé citácie, je citovaný rovnaký text Talmudu, ktorý obaja autori vykladajú rovnako – ide o zdôraznenie jedinečnosti každého človeka: „*Když někdo zachrání život, je to, jako by zachránil celý svět; když někdo zničí život, je to, jako by zničil celý svět.*“¹²³

Antisemitskej propagande sa podarilo židovské obyvateľstvo v myšliach väčšiny ponižiť na škodcov, vírus spoločnosti, takže nehumánne zaobchádzanie s ním nevyvolávalo otázky – boli vlastne vylúčení zo spoločenstva ľudí. Dehumanizácia – vytváranie obrazu nejakej sociálnej skupiny ako občanov druhej kategórie – je však aj súčasným javom a pre potenciálne nebezpečenstvo, ktoré so sebou nesie, je potrebné ju verejne potláčať bez ohľadu na napríklad nízku ekonomickú produktivitu väčšiny členov takej skupiny či iné príčiny rozlišovania (diskriminácie).

Sociálno-psychologická povaha inštitútu dehumanizácie obete ako jedného z nástrojov uľahčujúcich dlhodobé páchanie násillia by mohla byť argumentom proti Freudovmu chápaniu zla ako ľudskej prirodzenosti, s ktorým vyjadruje nesúhlas Erich

¹²¹ Kelman, H. C. Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimiziers, s. 49, vlastný preklad. V origináli: „*To perceive others as fully human means to be saddened by the death of every single person, regardless of the population group or the part of the world from which he comes, and regardless of our own personal acquaintance with him.*“

¹²² Fromm, E. Umění milovat. Praha: Orbis, 1966, s. 40.

¹²³ Fromm, E. Umění milovat, s. 18. U Herberta C. Kelmana nájdeme znenie takéto: „*Therefore was a single man only first created to teach thee that whosoever destroys a single soul from the children of man, Scripture charges him as though he had destroyed the whole world, and whosoever rescues a single soul from the children of man, Scripture credits him as though he had saved the whole world. [Sanhedrin, Chapter 4, Mishnah 5]*“ Kelman, H. C. Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimiziers, s. 49.

Fromm: „Freud prijal tradičnú domnenu o dichotómii medzi človekom a spoločnosťou, rovnako ako tradičnú doktrínu o zle ako ľudskej prírode. Človek je pre ňu od základu antisociálny.“¹²⁴ Fromm namietal: „[S]poločnosť má nejen potlačovacie funkcie, ale také funkcie tvoria. Ľudská príroda, jej vášne, úzkosti sú produktom kultúry (...).“¹²⁵ A tak aj vnútorný postoj vyjadrený pojmom dehumanizácia je produktom spoločnosti. Na premise, ktorú vyjadril Fromm, je postavené aj presvedčenie Zygmunta Baumana, ktorý jasne rozlišuje konformné, teda spoločnosťou vynucované správanie, a morálne jednanie: „[S]pávanie jednotlivca môže stále byť morálne, a čin, ktorý odporúča spoločnosť – dokonca aj celá spoločnosť unisono – môže byť nemorálny.“¹²⁶

K týmto trom kritériám (autorizácia, rutina, dehumanizácia) nedostatku morálneho odporu k administratívnym masakrom bezbranných Herberta C. Kelmana, ju ktorým sa hlási aj Zygmunt Bauman,¹²⁷ by sa možno dal doplniť napríklad nasledovný faktor. A síce *postupná adaptácia* na konanie v rozpore s morálkou (obhajoba mnohých páchateľov, ktorí konali, i pozorovateľov, ktorí nekonali: Nikdy sme si nemysleli, že to dôjde tak ďaleko!). Bauman je zástancom názoru, že koncepcia judenfrei Nemecka sa odvíjala krok za krokom, štýlom „*keď tam budeme, uvidíme, čo s tým*“, ¹²⁸ takže dokonca ani samo vedenie NSDAP od začiatku nepočítalo s takým brutálnym riešením, k akému sa eventuálne uchýlilo. S ohľadom na problém psychológie nacistických zamestnancov pri výkone ich úradov je potrebné mať na pamäti, že Himmlerov zákaz židovskej emigrácie, ktorý možno vykladať, ako definitívne rozhodnutie o riešení židovskej otázky fyzickou likvidáciou, prišiel až v roku 1941. Krok od úcty k dôstojnosti všetkých ľudí k ich masovému vraždeniu je iste väčší a namáhavejší ako krok na to isté miesto z pozície vojaka, ktorý už bol účastníkom páchania násilností hoci menšej intenzity. Preto považujem za dôležitý aj fakt postupnej psychologickéj adaptácie.

4.3. Duša moderného človeka

¹²⁴ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 16.

¹²⁵ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 17.

¹²⁶ Bauman, Z. Modernosť a holokaust, s. 245.

¹²⁷ Bauman, Z. Modernosť a holokaust, s. 48. Bauman príslušnú kapitolu nazýva príznačne: Sociálna produkcia morálnej ľahostajnosti.

¹²⁸ Bauman, Z. Modernosť a holokaust, s. 40. Bauman sa teda zaraďuje k tzv. funkcionalistickému krídlu interpretátorov holokaustu, kým opačný (a podľa Baumana slabší), tzv. intencionalistický názor hovorí o úmysle nacistického režimu vyvraždiť Židov od samého počiatku.

Zygmunt Bauman sa okrem iného zamýšľa nad modernými inštitúciami, ktoré majú za určitej spoločenskej konštelácie silu vyvražďovať podľa vlastného prania akúkoľvek etnickú či inak determinovanú skupinu, v akomkoľvek rozsahu, a to prostredníctvom civilizovaných ľudí. V nasledovnej časti práce sa na problém zameriam z opačnej strany: pôjde o psychické dispozície jednotlivého človeka, ktoré umožňujú jeho využitie inštitúciami (problém, ktorý už bol naznačený v myšlienkach Herberta C. Kelmana). Čerpajúc predovšetkým z významného diela Ericha Fromma¹²⁹ *Strach zo slobody* sa budem snažiť odhaliť sociálno-psychologické dôvody až príliš hladko prebehnuvšieho podriadenia sa priemerného človeka totalitnej moci, ktorá vo veľkej časti Európy nastúpila v 30. rokoch. Rozoberiem jeden z kľúčových pojmov Frommovej práce, pojem autoritársky charakter. Práve vnímanie medziľudských vzťahov ako vzťahov k autorite bolo činiteľom v procese podľahnutia nátlaku fašistickej či nacistickej ideológie.

4.3.1. Psychické rozpoloženie v období nástupu fašizmu

Mohlo by sa zdať, že odpútanie sa človeka od tradičných autorít, ktoré je charakteristické pre moderné dejiny počnúc renesanciou, znamená jeho oslobodzovanie sa od záťaže. Skutočnosť však ukazuje, že bežný človek je v skutočnosti zaťažený ešte výraznejšie. Je vhodné najprv objasniť pojem moderného človeka, ktorý kontrastuje s pojmom človeka stredovekého.

Život stredovekého človeka sa na jednej strane vyznačoval nedostatkom osobnej slobody, výraznou nedôverou voči členom odlišnej obce, poverou a neznalosťou prírodných zákonov, praktickou neexistenciou možnosti odpútať sa od spoločenskej role, ktorá mu bola určená už narodením do určitého prostredia. Práve zbavením sa týchto nedostatkov sa zrodil moderný človek. Na druhej strane však stredoveký svet stál aj na pre človeka prínosných princípoch, ktoré neskoršia éra eliminovala spolu so zápornými: solidarita, podriadenosť ekonomických potrieb ľudským potrebám, bezprostrednosť a konkrétnosť vzťahov v sociálnom prostredí, v ktorom sa človek každodenne pohybuje, a z toho plynúci pocit istoty. Oprostenie sa od týchto konštruktívnych princípov ži-

¹²⁹ Erich Fromm (1900 – 1980) bol najvýznamnejším predstaviteľom neopsychoanalýzy (t.j. pokračovateľ a zároveň kritik otca psychoanalýzy Freuda). Propaguje kľúčovú dôležitosť nevedomých síl v živote človeka a v s ním previazanom charaktere spoločnosti. „Mnohé zdánlivé neřešitelné problémy najednou zmiznú, vzdáme-li se představy, že motivy, o nichž si lidé myslí, že je motivují, jsou nezbytně tytéž, které je ve skutečnosti nutí jednat, cítit a myslet právě tak, jak činí.“ (Fromm, E. *Strach ze svobody*, s. 77.)

vota v spoločnosti je pre moderného človeka charakteristické. „*Společenský řád byl po-
jímán jako řád přírodní a byl nespornou částí toho, co člověku dávalo pocit bezpečí
a sounáležitosti.*“¹³⁰ Renesančný a neskorší človek sa stal slobodnejším v zmysle neob-
medzenosti možností ako zorganizovať svoj život (postupne sa vytváralo povedomie,
ktoré už neposudzovalo človeka na základe pôvodu, no zvlášť na základe výsledkov je-
ho snaženia, často len zjednodušene podľa nadobudnutého majetku). No vystúpenie
človeka zo súdržnej masy jeho obce malo za následok osamelosť. Pocit osamelosti
uprostred novej spoločnosti zvlášť intenzívne prežívali aj mnohí spisovatelia začiatku
20. storočia – ukázkovým v tomto smere je dielo Franza Kafku.¹³¹ S príchodom dyna-
mického kapitalizmu, zákonov trhu a konkurencie sa zrútil svet nemennosti a stability
i istota, ktorú poskytoval jedincovi.

Organizácia modernej spoločnosti vytvára charakter moderného človeka (!) ako
bytosti kritickejšej k tradícii. Tradícia však bola zároveň zdrojom emócií, ktoré vyplňali
ľudské vnútro, teda dávali pocit naplnenia, nezávisle na miere racionality ich základu.
Človek sa oslobodil od (Frommovo *freedom from*) iracionálneho, avšak len z istého uh-
la pohľadu. Fromm dvojznačnosť tohto oslobodenia vystihuje tak, že hovorí
o rozumovej slobode, schopnosti kriticky myslieť, na jednej strane, no emocionálnej za-
ostalosti na strane druhej – rozum, ktorý spochybnil tradíciu, pokročil rýchlejšie ako
emocionálna vyspelosť, pretože pocit izolácie, ktorý nutne v dôsledku odpútania sa na-
stal, naplnil človeka úzkosťou. „[I] když se člověk osvobodil od starých nepřátel, po-
vstali noví nepřátelé nejrůznějšího druhu, nepřátelé, jimiž už nejsou vnější omezení, ale
faktory vnitřní, blokující plnou realizaci osobní svobody.“¹³² Podobne rozpoloženie ľudí
v modernej spoločnosti opisuje Ivan Mucha: „*Více než zřetelně se ukázalo a nadále
ukazuje, že civilizační pokrok sice dosahuje závratných úspěchů díky vysoce racionální
vědě a technice, ale není schopen vymítit přítomnost nerozumu, zoufalství a strachu
v oblasti individuálního ani sociálního života, tedy ve vztahu člověka ke světu, ani
v mezilidských vztazích.*“¹³³

¹³⁰ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 32.

¹³¹ Fromm uvádza jeho román Zámok. Za podobne príznačnú možno považovať Kafkovu novelu Preme-
na, kde je potreba úniku obchodného cestujúceho Gregora Samsu z daného ekonomicko-sociálneho pro-
stredia, z jeho osamelosti a úzkosti symbolizovaná jeho premenou na obrovského bezmocného chrobáka.

¹³² Fromm, E. Strach ze svobody, s. 62.

¹³³ Mucha, I. Antropologický rozměr globalizace. In: Mezřický, V. (ed.) Globalizace. Praha: Portál s. r.
o., 2003, s. 116.

Ďalším priblížením charakteru moderného človeka v čase nástupu nacistickej diktatúry môže byť sociálno-psychologický pohľad na kapitalistické ekonomické zriadenie a jeho formovanie sociálneho charakteru. Ide vlastne o konkrétnejší náhľad na dobu po páde tradičnej spoločnosti. Spolu s oslobodením sa od tradičných autorít, ktoré vplývali proti individualizmu, sa individualizmus stal priam princípom nového ekonomického fungovania. „*V protikladu k feudálnému systému stredoveku, za něhož měl každý pevné místo v uspořádaném společenském systému, kapitalistické hospodářství postavilo jedince úplně na vlastní nohy. Co dělal a jak to dělal – úspěšně či neúspěšně – bylo jen jeho věcí.*“¹³⁴

Erich Fromm nadväzuje predovšetkým na teóriu vyjadrenú už v diele Maxa Webera *Protestantská etika a duch kapitalizmu*. Tá hovorí, že rysy človeka v kapitalistickom systéme boli modelované učením Luthera a Kalvína, ktoré kontrastovalo s katolicizmom. Katolícka cirkev bola prostredníkom vo vzťahu človeka a Boha – interpretovala človeku božiu vôľu (negramotnosť nedovoľovala samoštúdium Písma) a aj naopak, sprostredkúvala komunikáciu človeka smerujúcu k Bohu (napríklad inštitút spovede). Reformácia prišla s revolučnou myšlienkou nezávislosti. „*Protestantismus způsobil, že jedinec stál před tváří Boží sám. V Lutherově smyslu byla víra vnitřní osobní zkušeností a Kalvínovo přesvědčení o spáse bylo rovněž čistě osobní.*“¹³⁵ Tento náboženský individualizmus je považovaný za základ ekonomického individualizmu. V oboch prípadoch stojí jedinec sám proti vyššej moci – božím zákonom alebo zákonom trhu.

V reformácii je zakorenený aj asketický postoj, odriekanie si, ktoré je predpokladom akumulácie kapitálu, na ktorom je kapitalizmus založený. Po skončení stredoveku sme preto svedkami nárastu bohatstva a moci protestantského Holandska či Veľkej Británie, naopak katolícke námorné veľmoci Španielsko a Portugalsko začínajú chudobnieť. Avšak, kým v stredovekom systéme kapitál slúžil človeku, bol nevyhnutným prostriedkom k životu, v kapitalizme sa stáva cieľom a naopak, život sa stáva prostriedkom k akumulácii kapitálu. Luther i Kalvín by iste takéto životný prístup zavrhl, ich dôraz na skazenosť ľudskej povahy, zbytočnosť vlastného snaženia sa a nutnosť pokoriť sa pred Bohom („mimoľudský cieľ“),¹³⁶ však pripravili pôdu pre nový životný pocit:

¹³⁴ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 64.

¹³⁵ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 64.

¹³⁶ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 65.

vlastná bezvýznamnosť a ochota podriaďiť sa cieľom mimo seba samého (mimoľudským cieľom). Klasickí kapitalisti majú pôžitok z práce, nie z utrácania.¹³⁷ Hoci sú akumulácia kapitálu a technologický pokrok ľudstva vo vzájomnej príčinnej súvislosti, tento jednoznačný trend spôsobil, že človek pracuje pre „mimoosobné ciele“, stal sa viac či menej dôležitým kolieskom veľkého stroja a v dôsledku toho prežíva bytostnú bezvýznamnosť. Z tohto hľadiska nie je rozhodujúce, či k akumulácii kapitálu človek prispieva ako vlastník podniku alebo ako zamestnanec.

Jeden z typických klamov, ktorým moderný človek podlieha, je domnienka, že celoživotná snaha o akumuláciu kapitálu je prejavom veľkej sebalásky. Fromm ponúka originálnu myšlienku rozlíšenia egoizmu (sebeckta) a sebalásky. Píše, že „[p]ředpokladem tvořícím základ myšlení Lutherova, Kalvínova, ale i Kantova a Freudova, je názor, že sobectví je totožné se sebeláskou. Milovat druhého je ctnost, milovat sebe je hřích. A navíc, láska k druhým a láska k sobě se navzájem vylučují. (...) Teoreticky se tu setkáváme s omylem týkajícím se povahy lásky.“¹³⁸ V nasledujúcich riadkoch by som rád aspoň stručne načrtnol Frommove pojmáť lásky, ktoré je relevantné z hľadiska vymedzenia pojmu moderného človeka náchylného k podrobovaniu sa novým autoritám. Lásku podľa Fromma možno, podobne ako iné pojmy, diferencovať: bratská láska (láska k blížnemu), materská láska, otcovská láska, sebaláska, prípadne láska k Bohu. Láska je opakom nenávisť, pretože nenávisť je deštruktívna túžba, kým lásku možno definovať ako túžbu po šťastí a rozvoji jej objektu. Láska nie je afekt, ktorého atribútom je efemérnosť. Láska taktiež nie je vyprodukovaná určitým objektom, ale je to životný pocit, ktorý určitý objekt len prebudí z jeho latentnej formy. Druh lásky, ktorá môže byť pociťovaná len k jednej osobe, nie je láska, ale „sodomasochistická“ závislosť.¹³⁹ Z takéhoto vymedzenia lásky je zrejmé, že láska k sebe samému, sebaláska, nie je negáciou lásky, no práve naopak, je jedným z jej prejavov. Osoba, ktorá je schopná milovať druhých, no nie je schopná milovať seba, v skutočnosti nepociťuje lásku, ale masochistickú závislosť. Aký je teda vzťah medzi sebecktom a sebaláskou? Ide vlastne o protíahlé póly. Sebeckto Fromm opisuje ako druh chtivosti, pričom chtivosť pojmovovo zahŕňa nenásytnosť, ktorá je prekážkou dosiahnutia vnútorného pokoja,

¹³⁷ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 66.

¹³⁸ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 67.

¹³⁹ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 67. Podobne sa Fromm vyjadruje v Umění milovat: „Miluje-li někdo jen jednoho člověka a ke všem ostatním lidem je lhostejný, není jeho láska nic jiného než symbiotické připoutání či rozšířené sobectví.“ (s. 39 – 40).

šťastia. Sebeckým človekom preniká planúca závišť voči každému, kto by mohol mať viac. Ak sa vrátíme k pojmu kapitalizmu, je nutné konštatovať, že v tejto ekonomicko-sociálnej schéme človek typicky nedospieva k uspokojovaniu svojich skutočných potrieb – neustála snaha o akumulovanie majetku nie je väčšinou prejavom sebalásky.

V období nástupu NSDAP k moci už nepochybne psychiku mnohých jednotlivcov ovplyvňovalo nové ekonomické usporiadanie. Za dôležitý činiteľ Fromm považuje rozšírenie monopolov. Oslobodenie sa človeka od tradičných obmedzení, ktoré neumožňovali zmeniť jeho pozíciu vo svete (ako už je naznačené vyššie, tá bola v stredoveku do značnej miery predurčená už jeho narodením), a jeho možnosť dosiahnuť vlastnou šikovnosťou a snahou veľké ciele, sa vznikom monopolného kapitálu eliminovali. Ekonomická nezávislosť bežných obchodníkov v odvetviach, kde monopol získal kľúčové slovo, sa stala ilúziou a naplňal ich pocit márnosti. (Pocit neistoty pritom ešte zvýšila celosvetová hospodárska kríza, ktorá prepukla na konci dvadsiatych rokov.) Boj proti seberovným sa zmenil v boj proti obrom, ako situáciu vystihol Fromm.¹⁴⁰ Typickými nositeľmi takýchto pocitov sú malí konkurenti reťazcov super- či hypermarketov a ich dodávatelia.

Bez významu nie je ani nový charakter činností, ktorými sa moderný človek živí (a z neho vyplývajúcich životných pocitov). Fromm rozdiel ilustruje na porovnaní činnosti starého obchodníka – vlastníka obchodu so zmiešaným tovarom a nového obchodníka – majiteľa čerpacej stanice. Vlastník obchodu so zmiešaným tovarom mohol využiť svoje schopnosti pri výbere veľkoobchodníka, od ktorého bude tovar nakupovať podľa ceny a kvality, a taktiež mal individuálnych zákazníkov, ktorých dobre poznal a radil im, čo je pre nich výhodné, vedel komu môže poskytnúť úver a komu nie. Majiteľ benzínovej pumpy, na druhej strane, je závislý na obmedzenej ponuke mocných rafinérskych spoločností, jeho vplyv na počet alebo objem nákupu zákazníkov je podstatne menší, jeho práca je prevažne rutina pozostávajúca z mechanických pohybov pri plnení nádrže. Hoci napríklad v slovenskom prostredí tej doby obchodníci nemali v spoločnosti také zastúpenie ako napríklad v Nemecku, obdobný kontrast v psychologickom vplyve činnosti starého a nového človeka nachádzame medzi tradičným sedliakom a novým typom činnosti robotníka v obrovskej továrni. Zaujímavé je aj porovnanie starého obchodníka a reprezentanta strednej triedy pracujúceho

¹⁴⁰ *Fromm, E. Strach ze svobody, s. 72.*

v kancelárskom prostredí. Možno síce namietať, že využitie iniciatívnosti a inteligencie je v prípade kancelárskeho typu väčšia, než povedzme v prípade nezávislého starého obchodníka, no psychologicky je jeho činnosť spojená s neistotou vyplývajúcej z obrovskej konkurencie a rizika pádu pri prešľape a tiež z vedomia, že je viac či menej anonymnou súčasťou kolosálneho aparátu, ktorého činnosť nemôže kontrolovať, a ktorého konečný produkt je mu značne vzdialený a o napĺňajúcom pociť autorstva nemôže byť často ani reč.

Ako príklad nepriaznivého psychologického vplyvu nového ekonomického usporiadania na človeka možno z celého komplexu dôležitých detailov uviesť fenomén moderných reklám. Fromm ich opäť porovnáva so spôsobom reklamy starého obchodníka. Jeho spôsob presvedčania vychádzal z argumentácie, ktorá síce nemusela byť v jadre objektívna, pretože jej najdôležitejším cieľom bolo prirodzene zabezpečenie zisku, no musela vychádzať zo znalosti individuálnych zákazníkov a musela byť racionálna, aby bola dôveryhodná. Moderné reklamné metódy na racionalitu rezignujú a Fromm v roku 1941 (!) píše: „*Velká část moderní reklamy je jiná; nedovolává se rozumu, ale emoci; jako každý druh hypnotizující sugesce se snaží nejprve na své objekty udělat silný emocionální dojem, aby si je pak mohla intelektuálně přizpůsobit. Tento typ reklamy ovlivňuje zákazníky všemi druhy prostředků: stálým opakováním těžké formule; např. nějaké dámy ze společnosti nebo slavného boxera, který kouří cigaretu určité značky; lákáním, zákazníka sexuální přitažlivostí hezké dívky a současně oslabováním jeho kritických schopností (...)*“¹⁴¹. Ako je naznačené, atribútom medzivojnovkej spoločnosti (ktorý dodnes nebol potlačený, práve naopak) boli aj tendencie, ktoré na oslabenie racionality využívajú práve racionalitu; príkladom je reklama, ktorá pracuje s podvedomím más a prispôbuje spôsob ich vnímania sveta jednoznačne smerom k nekritickejšiemu a emocionálnemu konaniu.

4.3.2. Nebezpečné vnútorné tendencie

V predchádzajúcej časti boli predstreté určité prvky psychológie typického jednotlivca – a teda spoločnosti – ktoré tu boli aj v období nástupu fašizmu. Medzi ne patrí pocit úzkosti, bezmocnosti, vlastnej zbytočnosti, problém nedostatku lásky k ľuďom (vrátane seba samého), strata pocitu spolupatričnosti a iné. Môže vyvstať otázka, či tieto

¹⁴¹ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 73.

tvrdenia nie sú prehnané a či skutočne možno hovoriť o psyché celej spoločnosti a nie len o symptómoch určitého neurotického jednotlivca. Skúsený psychiater Erich Fromm odpovedá: „*Jevy, jež pozorujeme u neurotické osoby, se v podstatě neliší od těch, které nacházíme u lidí normálních. U neurotické osoby jsou jen důraznější, zřetelnější, přístupnější uvědomění než u osoby normální, která si mnohdy problém, jež by zasluhoval studia, ani neuvědomuje.*“¹⁴² V nasledujúcich riadkoch sa pokúsim identifikovať a priblížiť kauzálne prepojenie medzi uvedenými negatívnymi psychologickými rysmi a nutkaním podľahnúť fašistickému totalitnému režimu (a v jeho dôsledku tragédiou holokaustu).

Jedinec, ktorý sa vyčlenil z pôvodnej, tradičnej jednoty so svojou obcou a vymanil sa spod tlaku tradičných autorít (obec, náboženstvo) sa stáva slobodný, no ocitá sa v neistote a osamelosti. Možné riešenia tejto situácie Fromm vyjadruje jednotným pojmom mechanizmy úniku, nachádza ich v niekoľkých smeroch. Ideálna cesta spočíva v nadobudnutí pozitívnej slobody – človek sa môže stať slobodnou súčasťou sveta ako harmonického celku, spojiť sa s ním prostredníctvom lásky, práce, tvorivosti, spontánnosti, plným uplatnením svojich vnútorných dispozícií; „*může se tak opět sjednotit s lidstvem, přírodou i sebou samým, aniž se současně vzdá nezávislosti a integrity svého jedinečného já*“.¹⁴³

Ostatné cesty, ktoré stavajú na zbavení sa vlastného JA, však už nevedú k opätovnému splynutiu so svetom, z ktorého sa človek vyčlenil a stal sa individuom, pretože táto individualizácia je nezvratná – tak ako je v biblickom príbehu nemožný návrat človeka do Edenu, v akom žili nahí Adam a Eva. Druhá cesta, ktorou sa moderný človek môže odobrať z neznesiteľného pocitu vlastnej izolácie od ostatného sveta, je odovzdanie vlastnej slobody novým autoritám, riešenie, ktoré je príznačné pre „*autoritársky charakter*“ (viď nižšie). Človek sa môže stať súčasťou vzťahu autority – Fromm ponúka dva modely – autoritársky režim (otvorená autorita), na druhej strane však aj moderná demokracia so svojimi schémami života smerujúcich človeka k maximálnej produkcii a konzumácii ako najvyšším hodnotám (anonymná autorita). Iným mechanizmom úniku je deštruktívnosť, ktorá má síce blízko k sadizmu (Frommove široké poňatie sadizmu viď nižšie), no líši sa v tom, že sadista potrebuje predmet svojho sadizmu, je na ňom závislý, a preto ho nechce zničiť. Fromm píše: „*Destruktivita je únikem z neprožívaného*

¹⁴² Fromm, E. Strach ze svobody, s. 77 – 78.

¹⁴³ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 79.

života. Lidé a společenské podmínky, které přispívají k potlačování života, vytvářejí destruktivní vášně (...)¹⁴⁴ Z hľadiska psychiatrie je významným mechanizmom úniku zásadné vzdialenie sa svetu, aké je badateľné napr. u schizofrenikov; tento jav je však pomerne málo významný z hľadiska sociálnej psychológie.

Naopak, veľkú dôležitosť má fenomén konformity (Fromm v tejto súvislosti hovorí o človeku ako o automate). Je to najfrekvencovanejší mechanizmus úniku, ktorý je reakciou na tlak spoločnosti vyžadujúcej správanie v súlade so zabehnutými kultúrnymi vzorcami. Ide o splynutie s okolím, elimináciu tenzie vznikajúcej z vlastnej odlišnosti za cenu vzdania sa skutočného JA. Konformita sa týka nielen

- a) myslenia, ale aj
- b) cítenia a
- c) chcenia

a znamená, že človek nemyslí, necíti a nechce niečo spontánne, ale v dôsledku cudzieho prvku v jeho vedomí.¹⁴⁵ Vynikajúcou ilustráciou tvrdenia, že existuje pseudomyslenie, pseudocítenie alebo pseudochcenie, je hypnotický experiment, ktorý Fromm opisuje.¹⁴⁶ Hoci v bežnom živote k takému extrémnemu ovplyvňovaniu ako je hypnóza nedochádza, skúsenosti s hypnózou dokazujú, že môžeme mať myšlienky, city, želania a dokonca aj zmyslové vnemy, ktoré subjektívne pociťujeme ako svoje vlastné a prežívame ich, hoci nám boli vnútené zvonku nevedomými silami. Takouto nevedomou silou môže byť veľmi často konvencia.

4.3.3. Autoritársky charakter ako základ fašizmu

¹⁴⁴ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 100.

¹⁴⁵ Pravé JA je JA oprosté od cudzích prvkov – k jeho identifikácii vedie postup nazvaný psychoanalýza.

¹⁴⁶ Hypnotik B uvedie osobu A do hypnotického spánku a vsugeruje jej, že po prebudení z hypnotického spánku prejaví pranie čítať rukopis, o ktorom bude presvedčená, že si ho priniesla so sebou, že ho bude hľadať a nenájde ho, že potom uverí, že jej ho ukradla iná osoba C, a že sa na ňu veľmi nahnevá. Po prebudení z hypnotického spánku osoba B začne hľadať neexistujúci rukopis, pritom sa obracia na osobu C až ju nakoniec začne s hnevom obviňovať z krádeže. Dokonca začne vytvárať racionalizácie (pseudodôvody) svojho tvrdenia: že práve osoba C rukopis veľmi nutne potrebuje, a preto je logické, že ho ukradla. Hypnotik tiež môže vsugerovať, že surový zemiak je lahodný ananás, a subjekt ho bude konzumovať s takým pôžitkom, ako by jedol ananás. Alebo tiež, že si myslí, že svet je plochý a subjekt sa bude tvrdohlavo prierať, že je plochý. Zmieneny experiment ukazuje, že subjekt (i) niečo chce (čítať svoj rukopis), (ii) niečo si myslí (že mu ho vzal C) a (iii) cíti (zlosť voči C). Nejde ani o jeho vlastné myšlienky, ani o jeho vlastné pocity a chce niečo, čo v skutočnosti nechce.

Z hľadiska holokaustu a politických podmienok, ktoré ho umožnili sa budem zaoberať dôležitým problémom autoritárskych vzťahov, o ktorých som sa letmo zmienil v predchádzajúcej časti. Kľúčovú dôležitosť v hľadaní odpovedí na otázku, ako je možné, že k niečomu ako holokaust došlo tu, kde žijeme, a to v tom istom storočí, ako sme sa narodili, má pochopenie toho, prečo väčšinová populácia (*pouvoir constituant*) umožnila zisk politickej moci totalitnému režimu, prečo podporovala nekompromisné vládnutie extrémistickej politickej strany a dovolila jej pošliapať základné princípy ľudskosti – ktoré nazývame prirodzeným právom, teda právom nezávislým na momentálne platnom práve (pozitívnom práve). Kým Zygmunt Bauman kladie dôraz na produkčné vzorce moderného sveta, ktoré umožnili vyvraždenie šiestich miliónov Židov s otrasnou efektívnosťou, Erich Fromm sa zameriava predovšetkým na analýzu psychológie typického jednotlivca, teda na psychológiu danej spoločnosti (vrstvy), a hľadá odpoveď na otázku motivácie k dobrovoľnému vzdaniu sa slobody v prospech totalitnej moci, ktorá bola ďalším predpokladom pre realizáciu holokaustu.

Bolo už stručne charakterizované, v akom psychologickom rozpoložení sa bežný moderný človek nachádza, a naznačené, že jedným z možných spôsobov úniku z pocitu izolácie je zapojenie sa do vzťahu autority. Ako vlastne vzťahy autority definovať z hľadiska psychológie jednotlivca? Nech už sa človek stáva podriadeným alebo ovládajúcim, v každom prípade ide o vzdanie sa vlastného nezávislého JA a o jeho zlúčenie s iným – je to prostriedok úteku pred bytostnou osamelosťou vlastného JA (a zároveň slobodou: pôvodný anglický názov Frommovej knihy je *Escape from Freedom*, teda Útek zo slobody). Fromm rozlišuje tri typy sadistických tendencií. V prvom prípade sa sadista snaží vytvoriť si na inú osobu taký zásadný vplyv, že má možnosť túto osobu ovládať. Druhý typ inú osobu nielen ovláda, ale ju aj vykorisťuje, využíva, okráda. Treťou typom sadistu je človek, ktorý si želá spôsobiť niekomu utrpenie alebo ho vidieť trpieť. Aj sadistické sklony sú pravidelne racionalizované: „Často se skrývají za reakcemi, vytvářejícími dojem velké laskavosti a hlubokého zájmu o druhé. (...) ,Ovládám tě, protože vím, co je pro tebe nejlepší a ve svém vlastním zájmu bys mě měl poslouchat bez odporu...‘ (...) ,Já jsem tak obdivuhodný a jedinečný, že mám právo očekávat, aby se jiní stali na mně závislými.“¹⁴⁷

¹⁴⁷ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 81.

Veľmi dôležité je uvedomiť si nielen závislosť masochistického typu, ale rovnako to, že aj sadista je závislý na objekte svojho sadizmu. Snaha o podriadenie sa je u Fromma vyjadrená pojmom masochistická snaha. Analýza osôb, ktoré majú masochistické nutkanie, ukazuje, že tieto osoby si nielen uvedomujú svoje skutočné deficity, no že majú tendenciu podceňovať sa, neveria si, že zvládnu prekážky, ktoré pred nich život stavia. Tento typ osobnosti pravidelne vykazuje závislosti na iných ľuďoch či inštitúciách. Masochistické sklony bývajú racionalizované: masochistická závislosť býva interpretovaná ako láska a lojalita, pocity menejcennosti ako skutočný obraz schopností. Predovšetkým masochistické snahy majú za cieľ (väčšinou nevedomý) zbaviť sa osamelosti (za ultima ratio možno považovať samovraždu), pričom ich konkrétne prejavy možno pokladať za „neurotické“ správanie. To je v psychológii definované ako opak „racionálneho“ správania, pretože v racionálnej aktivite je cieľom jednanja dosiahnutie určitého pozitívneho cieľa. Naopak v pri neuróze ide o cieľ negatívny: uniknúť (neznesiteľnej situácii); riešenie je len efemérneho charakteru. Podriadenie sa a utrpenie masochistického človeka nie je cieľom, ale len prostriedkom k cieľu zabudnúť na svoje JA. Eliminácia individuálneho JA ako únik z pocitu osamelosti a bezvýznamnosti je však len jedným motívom masochistických snáh. Druhou a nemenej významnou stránkou je úsilie stať sa súčasťou veľkého a mocného celku – odovzdať doň svoje JA a nechať ho v ňom rozpustiť. Takouto mocou môže byť silná osoba, inštitúcia, Boh, národ a pod. *„Tím se člověk stane součástí nějaké moci, kterou pocítuje jako neotřesitelně silnou, věčnou a okouzlující, podílí se na její síle a slávě. (...) Masochistický člověk – ať už je jeho pánem autorita mimo něj nebo si do svého nitra umístil pána jako svědomí či duševní nutkavý tlak, je zachráněn před vlastním rozhodováním, před konečnou zodpovědností, a tak i od nejistot, jak k takovým rozhodnutím dospět.“*¹⁴⁸

Na poslednom mieste v tejto časti o masochistickom a sadistickom type je nutné zmieniť, že u prevažnej väčšiny ľudí nastáva únik pred osamelosťou vlastného JA obooma spôsobmi, t.j. ako masochistickým tak aj sadistickým, a to v závislosti na konkrétnej situácii. Od charakteristiky Frommovho širokého poňatia sadistickej a masochistickej osobnosti sa dostávame k výslednému pojmu „sadosochistický charakter“ ako kľúčovému konceptu pre analýzu postoja jednotlivca k totalitnej (nacistickej, fašistickej, komunistickej) moci; Fromm ho pre účel tejto analýzy označuje synonymom „autoritár-

¹⁴⁸ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 86.

sky charakter“ („*Tato terminologie je oprávněná, protože sadomasochistického člověka charakterizuje vždy jeho postoj k autoritě.*“)¹⁴⁹ Osoby s autoritárskou štruktúrou osobnosti na jednej strane nesmierne obdivujú autoritu¹⁵⁰ a majú nutkanie sa jej podriaadiť, zároveň však sami túžia po moci a podriadení si druhých. Ak fašistický režim subsumujeme pod pojem autoritárskeho režimu, ako režimu, pre ktorý je príznačná hypertrofia vzťahov autority vo verejnom živote, vychádza nám, že práve jednotliví ľudia s autoritárskym charakterom tvoria stavebný kameň nedemokratickeho režimu.

Ako dôležitý spoločný rys autoritárskeho myslenia Fromm uvádza presvedčenie, že človek nemôže byť pánom svojho vlastného života – prijatie nezmeniteľnosti osudu. Takýto človek nachádza možné východisko v podriadení sa silám, ktoré jeho osud určujú. „*Bezmocnost člověka je hlavním motivem masochistické filosofie.*“¹⁵¹ Ľudská činnosť nemá v týchto prípadoch cieľ v samotnom jej vykonávateľovi – je jednaním v mene niečoho vyššieho, v mene autority. Môže to byť v mene Boha, minulosti, prírody. Podľa Fromma autoritársky charakter získava svoju silu k činnosti tým, že sa opiera o nadradenú silu. Dôležitým prvkom autoritárskeho charakteru je neschopnosť prijatia rovnosti ľudí.¹⁵² Bez ohľadu na to, ako často je slovo rovnosť skloňované, autoritársky charakter mu pojmovo nemôže rozumieť – rovnosť je totiž „*za hranicami jeho skúsenosti*“ (Fromm).

4.3.4. Autoritársky charakter Adolfa Eichmanna a súvislosť s vyhladzovaním

¹⁴⁹ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 90.

¹⁵⁰ Pre úplnosť dodávam, že Fromm rozlišuje dva základné druhy autority, a to jednak obmedzujúcu autoritu, ktorá je vždy prvkom sadisticko-masochistického vzťahu, na druhej strane však uznáva potrebnosť racionálnej autority. Racionálna autorita rešpektuje integritu jej predmetu, nemá potrebu ovládať – preto tento vzťah autority od začiatku smeruje k svojmu zrušeniu, teda k vyrovnaniu rozdielu, ktorý je jej predpokladom (napr. medzi učiteľom a žiakom). Klasik sociológie Max Weber naproti tomu rozlišoval typy panstva: charizmatické, tradičné a racionálno-legálne. Kritériom pre Webera nebol v prvom rade vplyv typu autority na rozvoj osobnosti jednotlivca, ako u Fromma, ale zostal hodnotovo neutrálny a autority klasifikoval podľa sociálneho pozadia, z ktorého vzišli.

¹⁵¹ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 94.

¹⁵² Fromm pocit rovnosti stotožňuje s bratskou láskou, hlásanou biblickým imperatívom Miluj svojho bližneho. Kým bežne sa dnes za prejav lásky k bližnému považuje charitatívna činnosť (ktorá často ani nevyplýva z prežívaného pocitu lásky, ale skôr, ako upozorňuje Jiří Příběh, ide o nákup dobrého pocitu), Fromm sa domnieva, že láska k žobrákovi má človeka priviesť k nepodmienenej láske k všetkým ľuďom. Píše: „*Je příznačné, že ve Starém zákoně předmětem lidské lásky je chudý, cizinec, vdova a sirotek, popřípadě národní nepřítel, Egypťan a Edomita. Soucítím s bezmocným člověkem začíná rozvíjet lásku k svému bratru (...).*“ Fromm, E. Umění milovat, s. 40.

V predchádzajúcej kapitole som načrtol Frommovu teóriu o autoritárskom charaktere, ktorý sa často vyskytuje u moderného človeka a o dôvodoch tohto javu. Človek so sklonom obdivovať autoritu je základným stavebným prvkom totalitného režimu. Hannah Arendtová, ktorá na základe svojej reportáže o procese s Adolfom Eichmannom, jedným z kľúčových úradníkov organizujúcich a koordinujúcich „konečné riešenie židovskej otázky“, napísala jednu z najkvalitnejších (hoci kontroverzných) kníh zaoberajúcich sa holokaustom s názvom *Eichmann v Jeruzaleme; Správa o banalite zla*, v nej popri priblížení samotného jeruzalemského procesu, stíha podať historické fakty a taktiež odкрýva Eichmannovo psyché. Aj pokiaľ ide o naposledy menovanú líniu, kniha spôsobila veľké znepokojenie ľudí, ktorí si v akomsi zjednodušujúcom, propagandistickom štýle vykresľovali nacistov podieľajúcich sa na vyhladzovaní miliónov ľudí ako narušených jedincov s vražednými chůtkami. Arendtová prispela k nabúraniu tejto navivnej predstavy. Kto pozná Frommov *Strach zo slobody*, nemôže si nevšimnúť paralely medzi touto jeho knihou, ktorá po prvýkrát vyšla už v roku 1941, teda ešte v čase, keď o tom, že „židovská otázka“ bude vyriešená popravami miliónov, nepočítali dokonca ani sami nacisti, a Arendtovej *Eichmannom v Jeruzaleme* z roku 1963. Čo z toho možno usudzovať? Záver, ktorý zo súvislostí medzi dielami vyplýva, je, že Frommom načrtnutý autoritársky charakter je jednou z „príčin holokaustu“; ak to rozvinem, je jednou z príčin totalitného režimu – nacizmu; a atribútom totalitného režimu je jeho panstvo nad životom a smrťou človeka. Že tomu tak je, ukázali tragické udalosti, ktoré sa prihodili obyvateľstvu na územiach pod kontrolou nacistického Nemecka, ale napríklad aj obeťam komunistického režimu v ZSSR (a v zlomkovej miere aj u nás).

Kto bol teda Adolf Eichmann, človek, ktorý bol spoluzodpovedný za popravy nesmierneho počtu ľudí (bol aj faktickým nadriadeným funkcionárom, ktorí organizovali deportácie zo slovenského štátu) a ktorý zároveň nebol v historickom rámci modernosti ničím výnimočný? A prečo je možné jeho charakter označiť za autoritársky (alebo inými slovami „sadosochistický“)? 8. marca 1945, teda v deň, kedy Nemecko kapitulovalo, Eichmann pochopil, že mocná strana NSDAP, ktorej bol členom, sa definitívne rúti. To, čomu veril a to, čo naplňalo jeho vnútorný svet zmyslom, končí: „*Pocítil jsem, že mě čeká těžký život individua bez vedení a bez direktiv, že již nebudou žádné rozkazy a povely, že již nebudou konzultace o přiměřených opatřeních; prostě že mám před sebou*

*budoucnost, kterou vůbec neznám.*¹⁵³ Ako inak sa dá charakterizovať Eichmannom vyjadrený životný postoj, ak nie práve slovami „strach zo slobody“? Pre jeho JA bolo príliš náročné niesť tiaž vyčlenenia z masy, tiaž osamelosti, absencie rozkazov, ktoré vypĺňali jeho život. Nutne potreboval autoritu, ktorú by vpustil do svojho JA – tak ako Frommov ideálny masochistický charakter (pripomínam Frommovu špeciálne širokú definíciu masochizmu ako túžby odovzdať sa cieľom mimo seba samého). To, že obsah príkazov, čiže ideológia, preňho v skutočnosti vôbec nebol dôležitý, hoci si to neuvedomoval, ilustruje aj nasledovné. Keď mu kedysi dr. Ernst Kaltenbrunner, neskorší Heydrichov nástupca v čele *Hlavného úradu ríšskej bezpečnosti (RSHA)*, navrhol, aby vstúpil do SS, chystal sa práve Eichmann stať členom spolku značne odlišného, slobodomurárskeho Schlaraffia! Kaltenbrunner Eichmannovi musel vysvetliť, že na tento očarujúci spolok musí zabudnúť, pretože ideológia slobodomurárstva (slovo, ktoré mimochodom Eichmannovi nič nehovorilo) a nacizmu nie sú zlučiteľné. „*A tak ho bouřlivý vítr času odvál jako suchý list ze Schlaraffie, země blahobytu, kde se stoly samy prostírají a pečené holuby litají lidem do huby, či přesněji řečeno ze společnosti vážených šosáků s doktorskými tituly, zajištěnými kariérami a ,vytříbeným humorem‘, jejichž největší neřestí asi byla nezřízená záliba ve vtipkování, do pochodových kolon tisícileté říše, jež trvala přesně 12 let a tři měsíce. Jedno je jisté – nevstoupil do strany z přesvědčení a ani se z něho nikdy přesvědčený straník nestal. (Když byl dotazová na důvody svého vstupu do NSDAP, vždy opakoval stejně rozpačitá klišé o Versailleské smlouvě a o nezaměstnanosti.)*“¹⁵⁴ Eichmann detailne nepoznal ani program strany, ani nikdy nečítal Mein Kampf. Ale potreboval autoritu na jednej strane a vlastné uznanie na strane druhej.

Adolf Eichmann napriek značnej podpore rodičov nedokázal absolvovať ani strednú školu a mal prácu, ktorá mu pripadala zbytočná. Je u neho badateľný sklon k úniku z bezvýznamného sveta, kde nemal ani uznanie ani autoritu, pre ktorú by mohol žiť. Nechcel byť nikto, a tak sa chytil „šance“, ktorú mu ponúkol nacizmus: zrazu sa stal členom mocného hnutia, ktoré sa malo podľa predpovede stať elitou sveta. Rozhodol sa dať na vojenskú kariéru a dostal sa do výcvikový táborov SS. Avšak ani tam sa ambicióznemu Eichmannovi nedarilo postupovať podľa predstáv, a tak sa plný nudnej prázdnoty prihlásil na inzerát do *Bezpečnostnej služby* ríšskeho vedúceho SS, Himmler-

¹⁵³ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla, s. 47.

¹⁵⁴ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla, s. 48 – 49.

rovho SD (*Sicherheitsdienst*). Eichmann sa do SD dostal a opäť sa ocitol na spodku rebríčka. Navyše s rozčarovaním zistil, že pôvodná úloha SD, osobná stráž stranických vodcov, už je dávno pomerne marginálnou agendou; teraz bolo SD predovšetkým informačným strediskom tajnej štátnej polície, *gestapa*. Bola mu pridelená úloha katalogizovať údaje o slobodomurárstve, čo ho opäť naplňalo nekonečnou nudou. Jeho život dostal zmysel, keď ho presunuli do nového oddelenia, ktoré sa zaoberalo Židmi. To bol konečne začiatok, z ktorého sa nakoniec posunul tak vysoko: bol čoraz bližšie k obdivovaným papalášom a čoraz väčšie množstvo ľudí sa stávalo adresátmi jeho rozkazov. Bezbrehý Eichmannov obdiv k Hitlerovi, mužovi, ktorý „to dotiahol z kaprála až na ríšskeho kancelára“, bol dôležitou súčasťou hnacieho motora jeho činnosti.

Dôležitým prvkom v subjektívnej stránke jeho činov bola aj motivácia dodržať zákon. Eichmann bol lojálny človek – lojálny nie svojmu svedomiu, ale, žiaľ, vždy predovšetkým autorite. Keď Heydrich krátko po polovici roku 1941 v osobnom rozhovore Eichmanna zoznamoval so zmenou spôsobu riešenia židovskej otázky z emigrácie na vyhladzovanie, Eichmann sklesol. „*Na něco takového, na tak násilné řešení jsem sám nikdy ani nepomyslel. Všechno mě opustilo, radost z práce, jakákoli snaha a zájem.*“¹⁵⁵ Bol vyslaný na inšpekciu do vyhladzovacieho tábora v západopoľskom Chelmne, aby si urobil obrázok o vyhladzovaní v praxi. Tu už bola akcia rozbehnutá, použité tu bolo plynovanie v nákladných automobiloch. Eichmannovi sa naskytl asi takýto výjav: Židov nahnali do veľkej miestnosti, museli sa vyzliecť, následne bol pristavený nákladný automobil, Židia museli nastúpiť, dvere sa zatvorili a auto odišlo. „*Nemohu říci, kolik Židů nastoupilo. Sotva jsem se podíval. Měl jsem toho dost. Ten křik a... bylo mi z toho nevolno (...)* Pak jsem jel za tím vozem a uviděl jsem dosud nejstrašnější obraz ve svém životě. Vůz najel k podlouhlé jámě, otevřeli zadní dveře a začali z něj vyhazovat mrtvolky, které vypadaly skoro jako živí lidé s vláčnými údy. Všechny je naházeli do jámy a pak jsem ještě viděl, jak jim nějaký civilista kleštěmi vytrhává zuby. A pak jsem to nevydržel a vypálil pryč.“¹⁵⁶ Napriek údajným vlastným protestom bol Eichmann svojím priamym nadriadeným Müllerom vyslaný na Východ ešte niekoľkokrát. Eichmann prehlásil, že jedinou možnosťou, ako sa členstva v tejto vraždiacej mašinérii zbaviť, bola samovražda. To však nebola pravda, pretože z mnohých prameňov vyplývalo, že odmietnutie účasti na popravách nikdy nebolo trestané trestom smrti (čo sa samozrejme

¹⁵⁵ In: *Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla*, s. 113 – 114.

¹⁵⁶ In: *Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla*, s. 119.

nedalo povedať o židovských členoch smrtiacich kománd). Výnimkou z jeho nevôle čokoľvek sám rozhodovať, z jeho upätosti na príkazy zhora (Fromm ad autoritársky charakter: „Často jsou zcela neschopni zakoušet pocit ‚Já chci‘ nebo ‚Já jsem‘. Život jako celek pocítují jako něco tak je překonávajícího, co nemohou zvládnout nebo kontrolovat.“)¹⁵⁷ bol incident s jedným z prvých transportov, ktoré mal vyslať na vyhladenie. Namiesto toho, aby transport poslal na obsadené sovietske územie do Rigy či Minsku, kde by všetci okamžite boli postrieľaní Einsatzgruppen, nasmeroval ho do geta v Lodži. Toto rozhodnutie Eichmannovi spôsobilo problémy. Ide zrejme o jediný prípad, kedy sa Eichmann pokúsil Židom zachrániť život. O tri týždne na to už v Prahe na konferencii zvolanej Heydrichom prehlásil, že do táborov, kde sú držaní ruskí komunisti (rozumej kategórie osôb, ktoré mali byť likvidované priamo na mieste), je možné posielat Židov a že s miestnymi veliteľmi už vyjednal ich prijímanie. Nakoniec teda „muselo“ Eichmannovo svedomie ustúpiť, pretože v stávke bolo príliš mnoho: všetko, čo investoval do svojho pomýleného projektu vlastného pocitu uspokojenia, celý zmysel jeho života... Aká nestála bola zdanlivá integrita jeho osobnosti, pre ktorej zachovanie zvolil také obrovské zlo, zistil na konci vojny, keď opäť spadol vo svojom živote na dno.

Krátko by som ešte zmienil subjektívnu stránku spoluúčasti Adolfa Eichmanna na porraimos („rómskom holokauste“). Obžaloba, ktorá naňho bola podaná v procese v Jeruzaleme (jej bod 11) hovorila aj o vyvražďovaní Rómov a obžalovala ho z deportácií „mnoho desiatok tisíc Cigánov“ do Osvienčimu. O vyhladzovaní aj tejto skupiny sa nielen všeobecne vedelo, ale Eichmann sám sa pri policajnom výsluchu priznal, že bol o tejto skutočnosti informovaný. Na podrobnosti tejto časti svojej práce si však nespomínal, pretože nikto v prospech Rómov neintervenoval – píše Arendtová, narážajúc na jeho pamäť, zameranú hlavne na kontakt s „významnými ľuďmi“.

4.3.5. Úplne obyčajní muži

Bolo ilustrované, aká skutočná je schopnosť normálneho úradníka vyrovnat' sa s odporom k vyvražďovaniu bezbranných, ktorému sú podrobení v priamom dôsledku jeho činnosti, a aké jednoduché je pre špičky byrokracie túto jeho spoluprácu docieľiť. Nasledujúci prípad iných obyčajných mužov odhaľuje psychiku členov istej jednotky – opäť z radov normálnych ľudí – ktorí holokaust neorganizovali z kancelárie, ale civilné

¹⁵⁷ Fromm, E. Strach ze svobody, s. 80.

obyvateľstvo vraždili bez ohľadu na vek a pohlavie priamo. Neuveriteľný prípad zachytáva americký autor Christopher Browning v knihe *Obyčajní muži*, ktorá vznikla na základe zápisníc o výpovediach, ktoré objavil v hamburskom archíve. 13. júla 1942 boli príslušníci 101. záložného policajného práporu slúžiaceho na území Poľska v skorých ranných hodinách odvezení do neďalekej dediny Józefów, v ktorej žilo asi 1800 ľudí. Veliteľ, major Trapp im s veľkým znepokojením a zármutkom oznámil, aká je pred nimi „neprijemná úloha“. Rozkaz prišiel z najvyšších miest a skutočne pôjde o „mimoriadne ťažkú prácu“. Cieľ bol nasledovný: všetkých práceschopných mužských obyvateľov Józefówa majú oddeliť a vyslať do pracovného tábora, celú zvyšnú časť obyvateľov dediny majú postrieľať... Skutočne veľmi, veľmi náročná úloha, ale pre šťastný život nemeckých žien a detí, na ktorých obydlia možno aj práve teraz dopadajú bomby, je jej splnenie nevyhnutné. Navyše dal Trapp mužom neobvyklú ponuku: kto by mal pocit, že splnenie úlohy nezvládne, môže vystúpiť z radu. Následne ostalo asi 12 mužov, ktorí akciu uskutočnili. Mnohí z nich neskôr pri vyšetrovaní vypovedali, že pri plnení tejto prvej úlohy ešte mali problém strieľať dojčence, iní to pripustili.

Je na mieste povedať si, kto títo muži vlastne boli. O profesionálnych hrdlorezov určite nešlo. Prevažne pochádzali z Hamburgu, ktorý bol jedným z najmenej nacifikovaných nemeckých miest (len 20% z nich bolo členmi NSDAP!). Boli to otcovia rodín. Priemerný vek 39 rokov vypovedal o tom, že väčšina z nich bola vychovaná v období pred nástupom nacizmu. Títo muži patrili medzi tých, ktorí sa chceli vyhnúť bojom: kto v Nemecku nastúpil k poriadkovej polícii v rokoch 1938 – 39, bol oslobodený od služby v armáde. Ako však Nemecko dobývalo Európu, tieto oddiely začali byť vysielané na nové územia.¹⁵⁸ Všetko sú to predpoklady, z ktorých by človek neoboznámený so závermi sociálnej psychológie, zrejme nikdy neusudzoval, aké skryté „schopnosti“ v nich driemu. Výnimočne morálne sa správal napríklad poručík Buchmann, ktorý strieľanie bezbranných žien a detí kategoricky odmietol. Nezúčastnil sa ani ďalších podobných hrôz a neustále žiadal, aby bol preložený. Nikdy nebol svojimi nadriadenými potrestaný (v Poľsku bol po vojne paradoxne odsúdený na 8 rokov trestu odňatia slobody; aj taký

¹⁵⁸ Iný, 45. policajný prápor, v roku 1941 splnil v Kyjeve rozkaz, na ktorého splnenie mu bolo pridelaných 100.000 nábojov a ktorého následkom bolo v priebehu dvoch dní, 29. a 30. septembra, postrieľaných viac ako 33.000 Židov v rokli Babij Jar. Bola to dovtedy najhrôzostrašnejšia a najmasovejšia vražda, akú nemecké jednotky spáchali (a možno najväčšia masová vražda v histórii). Za dobu okupácie Kyjeva, ktorá trvala viac ako 100 týždňov, sa stal Babij Jar popravisikom odhadom 200.000 ľudí, medzi ktorými bolo ďalších asi 60.000 Židov, Rómovia a tiež Ukrajinci a Rusi. Vid' Kraus, T. Babij Jar. Zdroj: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2006/11/babi_jar_65 (28.05.2009).

niekedy býva osud skutočných osobností). Iný Trappov muž vypovedal o tom, aká bola situácia, keď aj on odmietol participáciu: „*Nešlo zabrániť tomu, aby si niektorý z môjch kamarádů nevšiml, že nechodím oběti popravovat. Častovali mě poznámkami jako ‚posera‘ a ‚slaboch‘, kterými vyjadřovali své opovržení. Ale za svoje chování jsem nenesl žádné důsledky.*“¹⁵⁹ Akcie sa opakovali a muži sa so svojou novou rolou zžívali čoraz viac. Časom sa stalo bežným vtipkovať, činy začali byť plnené s horlivosťou. Výsledkom bolo, že necelých 500 mužov sa vo východnom Poľsku priamo podieľalo na vraždách 38.000 Židov, ďalších 45.000 ich naložili do transportov do vyhladzovacích táborov.

Vražedné správanie, myslenie a cítenie normálnych ľudí v situácii, s akou sa ešte nestretli, je jedným z klasických predmetov skúmania sociálnej psychológie. Jan Kosek tľmočí upozornenie sociálnej psychológie: „*situace (zejména zátěžová) ve spojení s rolí (často nechtěnou) může mít na naše chování větší vliv, než na ně mají naše osobnostní rysy.*“¹⁶⁰ Inými slovami – ako ukázala prax a praxou inšpirované experimenty – schopnosť priemerného človeka zachovať si osobnostnú integritu, teda ostať sám sebou a neprekročiť najzákladnejšie morálne požiadavky, ktoré celý život považoval za nedotknuteľné, sa dramaticky mení so situáciou, v akej sa ocitá, alebo slovami sociálnej psychológie – s aktuálnym sociálnym pôsobením. „*Přesto však (nebo možná právě proto) máme tendenci domnívat se, že jisté sklony se týkají leda vyšinutých jedinců, zatímco my jsme vůči nim naprosto imunní.*“¹⁶¹

Aké boli teda jednotlivé faktory, ktoré znásobili pravdepodobnosť, že Trappovi obyčajní muži spáchajú desaťtisíce vražd, až na realitu? Jednoznačne je medzi nimi v spoločnosti bežný jav, ktorý je charakterizovaný uvedomovanou alebo neuvedomovanou neschopnosťou jedinca zachovať sa „inak“ prameniáci v silnom pocite spolupatričnosti so skupinou, označovaný ako stádovitosť alebo krajšie – konformizmus. „*Konformismus, projevující se obavou z odsudku ze strany kamarádů, tedy v tomto případě vyústil až v masové vraždění.*“¹⁶² Hoci konformizmus nie je sám o sebe negatívnym javom – naopak, prispieva k udržaniu spoločnosti –, je zrejmé, že človek sa v určitých situáciách tejto túžby po podobnosti musí zriecť (nenasadiť si na oči klapky a autonómne

¹⁵⁹ In: Kosek, J. Člověk je (ne)tvor společenský. Praha: Argo, Dokořán, 2004, s. 132.

¹⁶⁰ Kosek, J. Člověk je (ne)tvor společenský, s. 15.

¹⁶¹ Kosek, J. Člověk je (ne)tvor společenský, s. 13.

¹⁶² Kosek, J. Člověk je (ne)tvor společenský, s. 133.

zhodnotiť svoju pozíciu). Skutočnosť, že 10 – 20% Trappových mužov sa strielania nezúčastnilo, je dôkazom, že táto schopnosť nie je daná len u „zázračných“ osobností, ale že, naopak, je zrejme vo väčšine z nás. Konformizmus hral svoju rolu aj v osude Adolfa Eichmanna: „*Jak Eichmann řekl, nejmocnějším lékem na uklidnění jeho svědomí byl prostý fakt, že nevěděl o nikom, ale vůbec o nikom, kdo by skutečně byl proti konečnému řešení.*“¹⁶³ Veľmi kritický je pohľad na konformizmus Ericha Fromma, hovorí o priemernom človeku ako o „*automate conformity*“, ktorý rezignoval na spontánnosť; „*Abych to vyjádřil krátce: jedinec přestane být sám sebou, vnitřně si osvojí model osobnosti, který mu nabízejí kulturní vzory, a proto se stane přesně takový, jako jsou ostatní a jak to od něho očekávají.*“¹⁶⁴

Prvkom, ktorý s veľkou pravdepodobnosťou uľahčil mnohým z obyčajných mužov páchanie zla, bola racionalizácia ich konania, ktorú im ponúkol veliteľ Trapp, keď zdôraznil, aby si, „až budú plniť rozkaz, ktorý prišiel z tých najvyšších miest, spomenuli na bomby dopadajúce na nemecké ženy a deti“. Ospravedlňovanie vrcholnej nemorálnosti absurdnými argumentmi je jedným z najúčinnějších a najnebezpečnějších nástrojov totalitných režimov a psychologickkej manipulácie vôbec. Je snáď inteligencia priemerného človeka taká nízka, aby nebol schopný rozoznať, že ide o primitívne prekrúcanie faktov, o podsúvanie kauzality tam, kde vôbec neexistuje? Logický úsudok zrejme u väčšiny nie je za normálnych okolností taký slabý, no v atmosfére nátlaku a vôbec v spoločnosti, kde je úzom vzdávať sa vlastného úsudku, pretože „*tí hore*“ sú „*kvalifikovanejší*“, sa individuálneho súdu jednoducho zvykneme vzdávať. Aj na tento psychologický problém jednotlivca a zároveň stavebný prvok kontroverzného sociálneho mechanizmu upozorňovali, ako som už zmienil, psychoanalytik Fromm, resp. sociológ Bauman.

Podobné snahy o zatemnenie rozumu, žiaľ, tiež efektívne, ktoré sa vo veľkom aparáte pod Himmlerom uplatňovali, spočívali v iluzionistickej transformácii spôsobovania utrpenia na vlastné utrpenie. V náčrte príbehu policajného práporu bolo uvedené,

¹⁶³ *Arendtová, H.* Eichmann v Jeruzaléme. Zpráva o banalitě zla, s. 157.

¹⁶⁴ *Fromm, E.* Strach ze svobody, s. 100. Pripomínam, že Fromm rozoznáva tri mechanizmy úniku z neznesiteľného pocitu osamelosti človeka po páde stredovekej istoty: (i) jedinec sa stane autoritárskou („*sadomasochistickou*“) osobnosťou, (ii) alebo sa začne snažiť zničiť svet, ktorý v ňom vyvoláva pocit ohrozenia, alebo (iii) sa rozporu medzi JA a svetom zbaví konformistickým oddaním sa očakávaniu okolia. Je otázne, do akej miery sú javy sub (i) a (iii) rozdielne, pretože za autoritu, ktorú jedinec vpustí do svojho JA, možno považovať aj mienku okolia – prípad, ktorý možno označiť ako konformizmus. Na druhej strane je pochopiteľné, že v prípade konformizmu ide o taký špecifický mechanizmus poddania sa autorite, že si zaslúži samostatnú kategóriu.

že veliteľ zdôrazňoval o akú „nesmierne ťažkú úlohu ide“. O tom, že pri vydávaní rozkazov bola používaná takáto absurdná rétorika, ktorou bolo zbabelé zabíjanie bezbranných vydávané za hrdinstvo, píše aj Arendtová: „*Dostali jste rozkaz vyřešit židovskou otázku, ten nejstrašnější rozkaz, jaký kdy nějaká organizace mohla dostat.*‘ (...) *Trik, který Himmler uplatňoval – měl zřejmě sám sklon k instinktivním reakcím – byl velmi jednoduchý a účinný. Spočíval v tom, že se tyto instinkty obrátí a člověk je zaměří na sebe. A tak místo aby si tito zabijáci říkali, co to probůh dělám druhým lidem, mohli začít litovat sami sebe: jak hrozným věcem musím přihlížet při plnění svých povinností, jak přetěžký je úkol, který na mně leží.*“¹⁶⁵

To, že konanie, myslenie a cítenie „obyčajných mužov“ alebo Adolfa Eichmanna – oboje súčasť obrazu holokaustu – určite nie je akosi neopakovateľnou výnimkou vyplývajúcou zo spoločenskej situácie vo vojnovom nacistickom Nemecku, potvrdzujúcou pravidlo, že západný človek by inak niečoho podobného nebol schopný, dokladujú aj dva experimenty. Obom sa dostalo veľkej publicity, za oboma stáli americkí sociálni psychológovia: Stanley Milgram v roku 1961 (tri mesiace po začatí jeruzalemského procesu s Adolfom Eichmannom) a Philip Zimbardo, ktorý svoj experiment uskutočnil v roku 1971. Priebeh a výsledky oboch sú nanajvýš zaujímavé. Dobrovoľným účastníkom experimentu Stanleyho Milgrama bolo oznámené, že predmetom výskumu bude vplyv trestu na zapamätanie. Jeho skutočným cieľom však bolo zistiť, kde sú hranice poslušnosti. Účastníci boli rozdelení do dvojíc, kde jeden bol v roli žiaka a druhý v roli učiteľa. Každý z nich sa nachádzal v inej miestnosti, učiteľ dostal do ruky vypínač, žiak si sadol do „elektrického kresla“. Inštrukcie boli nasledovné: učiteľ musí žiaka skúšať a za každú nesprávnu odpoveď aplikovať elektrický šok, pričom intenzitu musí s pribúdajúcimi chybami zvyšovať. (Milgram do role žiakov obsadil hercov, ktorí v skutočnosti nijaké zásahy elektrickým prúdom nedostávali, čo však ľudia v roli učiteľov netušili.) Žiak odpovedal stlačením jedného zo štyroch tlačidiel, ktoré rozsvetcovalo zodpovedajúcu žiarovku umiestnenú pred učiteľom. Generátor mal napäťové rozpätie od 15 do 450 V. Pri 75 V žiak vykrične, pri 150 V sa dožaduje ukončenia experimentu, pri 180 V je bolesť neznesiteľná. Učiteľ je však inštruovaný, aby bol nekompromisný a neprestával udeľovať neustále silnejšie elektrické šoky. Časom sa z vedľajšej miestnosti ozýva už len krik a prosby o prepustenie, obeť rezignovala na odpovedanie. Nako-

¹⁶⁵ Arendtová, H. Eichmann v Jeruzaléme, s. 142 – 143.

niec nastane ticho. Keď sa experiment skončil a vyhodnotil, ukázalo sa, že 40 psychiatri sa v ankete, ktorú Milgram s nimi pred uskutočnením experimentu zrealizoval, hlboko mýlili. Kým väčšina z nich odhadovala, že len 1% osôb v roliach učiteľov by mohlo vydržať trýzniť svojich kolegov v rámci experimentu až do konca, skutočný výsledok bol ohromujúcich 62%. Jednoznačne sa preukazuje, že Herbert C. Kelman sa nezmýlil, keď uviedol autorizáciu ako faktor, ktorý veľmi často môže stáť na začiatku rozhodnutia normálneho jedinca spôsobiť iným fyzické utrpenie.

Philip Zimbardo svoj experiment uskutočnil v pivniciach inštitútu psychológie na Stanfordskej univerzite, kde najprv vytvoril veľmi realistickú simuláciu väzenia. Účastníci pokusu – inteligentní a normálni ľudia, väčšinou študenti či učitelia – v tomto improvizovanom väzení mali prežiť dva týždne v jednej z dvoch rolí, ktorú si vylosovali. To, čo sa s nimi odohralo, Zimbardo vykresľuje takto: *„Po uplynutí šesti dní jsme museli naše pseudovězení zlikvidovat, protože to, co jsme uviděli, bylo zdrcující. (...) Objeví se dramatické změny ve všech aspektech jejich chování, myšlení a citění. Zkušenosti spojené s pobytem ve vězení během necelého týdne vymazaly to, co se zkoumané osoby naučily za celý život; lidské hodnoty se vytratily, na povrch vyplula nejšpinavější, nejničemnější, patologická stránka lidské přirozenosti. Byli jsme zděšeni, když jsme viděli, jak někteří mládenci (ti, co hráli role dozorců) nakládají s ostatními jako se zvířaty a nacházejí potěšení v ukrutnostech, zatímco jiní (ti, jimž připadly role vězňů) se stali sluhy, odlidštěnými roboty, kteří nemyslí na nic jiného než na útěk, na své vlastní individuální přežití a na svou ustavičně vzrůstající nenávisť k dozorcům.“*¹⁶⁶ Medziiným priebeh experimentu naznačuje, že ak je človeku pridelená určitá rola, ktorú príjme, môže začať nevedome napodobňovať subjektívny stereotypný obrázok, ktorý si o danej roli počas života vytvoril. V prípade amerických dobrovoľníkov k takému obrázku mohli prispieť filmy, kde boli scény z väzenského prostredia. V „obyčajných mužoch“ mohla byť predstava role člena ozbrojenej jednotky vo vojne vytvorená napríklad rozprávaním ich otcov o tom, ako hrdinsky v prvej svetovej vojne vykonávali aj tie najmenej príjemné rozkazy svojich veliteľov.¹⁶⁷

¹⁶⁶ In: Kosek, J. Člověk je (ne)tvor společenský, s. 14.

¹⁶⁷ V roku 2001 bol nakrútený nemecký film Das Experiment, ktorý vzhľadom aj mnoho divákov v Českej republike a na Slovensku. Zimbardove počiatočné nadšenie, keď sa dozvedel, že istý nemecký režisér pripravuje na základe jeho experimentu film, sa však zmenilo vo veľké výhrady. Zimbarda znepokojilo, že film zobrazoval krvavé násilie, znásilnenie a vraždy – niečo, čo sa v skutočnosti neudialo – a aj inými detailmi diskreditoval postupy americkej psychologickéj vedy. Obával sa – a do značnej miery oprávnene

Iným relevantným sociálno-psychologickým inštitútom je tzv. difúzia zodpovednosti. Typicky je zistiteľná u nečinných divákov, ktorí prihliadajú zlu a ktorí sú si zároveň vedomí, že prihliadajú aj iní. S určitosťou môžeme povedať, že k difúzii zodpovednosti dochádzalo pri uskutočňovaní protizidovských opatrení naprieč Európou u nežidovských obyvateľov, ktorí cítili, že by mali nejako zasiahnuť, ale povedali si, že nie sú predsa jediní, kto môže pomôcť. O fenoméne difúzie zodpovednosti sa, často s emóciami, diskutovalo nie len v kruhoch sociálnych psychológov, keď sa v New Yorku tragicky skončil život mladej ženy Kitty Genovese, ktorú vrah na ulici ubodal nožom pred zrakmi 38 zhrozených susedov. To, čo je predovšetkým na prípade neuveriteľné, je fakt, že obyvatelia ulice tragédiu z okien sledovali celú pol hodinu – až po jej uplynutí prišla rana, ktorá bola smrteľná. Nikto z 38 ľudí Kitty neprišiel na pomoc, nikto dokonca ani nezavolať políciu. Množstvo experimentov, ktoré táto udalosť podnietila dospelo k podobným výsledkom. Napríklad simulované dopravné nehody: na odľahlých miestach zastavilo na pomoc o mnoho väčšie percento okoloidúcich áut ako na frekventovaných cestách. Jan Kosek dodáva: „*Člověk ovšem není taková bestie, jak by se mohlo zdát. Kdyby bývala tato Američanka nahlas vykřikla jméno některého ze sousedů, je téměř jisté, že by tento konkrétní člověk přinejmenším přivolal policii. Poznatky sociální psychologie o difúzi odpovědnosti lze tedy využít i v praxi.*“¹⁶⁸ Označením konkrétneho človeka spomedzi davu psychologicky môže dôjsť ku koncentrácii pocitu zodpovednosti.

4.4. Pohnútka – rozšírenie antisemitizmu po nástupe HSLS k moci

V predchádzajúcich častiach práce som opísal niektoré sociálno-psychologické inštitúty, ktorých prejavy sú zistiteľné u ľudí nahlas alebo mlčky podporujúcich diskriminačné až genocídne režimy, medzi ktoré zaraďujeme aj antisemitský režim. Medzi tieto inštitúty patrí autoritársky charakter (psychologická neschopnosť pocítiť rovnosť

–, že diváci budú film vnímať ako dokument. V skutočnosti výskumný tím zasiahol a experiment ukončil včas, predtým, ako začalo dochádzať k tomu najhoršiemu. Na stále veľmi aktuálnu tému filmov tváriacich sa, že zobrazujú pravdu, sa v súvislosti s Das Experiment vyjadril aj americký psychológ zameraný na masmédiá, Stuart Fischhoff: „*Priemerný divák má za to, že film je pravdivý. Filmy považuje za hodiny dejepisu a nemá vo zvyku si niečo overovať. A tak pestujeme národ, ktorý vidí históriu cez optiku kamery Panaflex.*“ (In: Murray, B. Film criticized as irresponsible. Monitor on Psychology, vol. 33, marec 2002; vlastný preklad. Článok je dostupný na www.apa.org, stránke American Psychological Association, v ktorej čele bol v čase zverejnenia článku Philip Zimbardo. Členom APA bol aj Erich Fromm.)

¹⁶⁸ Kosek, J. Člověk je (ne)tvor společenský, s. 140 – 141.

ľudí – Miluj svojho blížneho ako seba samého), konformizmus, difúzia zodpovednosti, anomia (bytosťná dezorientácia v rapidne sa meniacom svete) a iné. Ani slovenské väčšinové obyvateľstvo nebolo v tomto smere výnimkou, keď (aj bez aplikácie teroru) dalo zelenú politickému systému – a často sa s jeho ideami plne stotožnilo –, ktorý pošliapal po všetkých humanistických hodnotách. Kým predchádzajúce časti uvádzali všeobecne sociálno-psychologické dôvody ochoty človeka podporiť diskrimináciu, v nasledujúcich riadkoch zmienim konkrétny prípad takejto diskriminácie: okolnosti infikovania množstva Slovákov antisemitizmom.

Historici sa všeobecne zhodujú na tom, že zďaleka najdôležitejším dôvodom politiky antisemitizmu na Slovensku bol židovský majetok. Podľa štatistík vypracovaných *Ústredným hospodárskym úradom* k 1. januáru 1941 hodnota majetku Židov vo vojnovnej Slovenskej republike bez zaťaženia bola 3,15 miliardy Ks, pričom vlastnili asi 12.300 podnikov; majetok v rukách židovského obyvateľstva tak na Slovensku predstavoval až 38% všetkého majetku.¹⁶⁹ Eduard Nižňanský ako druhý motív prečo sa už autonómna vláda, ktorej predsedal Jozef Tiso, rozhodla na židovskú komunitu zaútočiť¹⁷⁰ uvádza, že v Židoch, ktorí ako národnostná komunita nemali ochranu, našla obetného baránka zodpovedného za územné straty, ktoré hneď na počiatku ľudácky režim utrpel. V dôsledku 1. viedenskej arbitráže, ktorá prišla dňa 2. novembra 1938, necelý mesiac po vyhlásení autonómie Slovenskej krajiny, Slovensko stratilo 10.423 km² (asi 1/5 územia) s 859.885 obyvateľmi, z toho bolo 276.287 Slovákov, 505.808 Maďarov, 26.181 Židov,¹⁷¹ 8967 Nemcov a 1829 Rusínov.¹⁷²

Zdá sa, že režim¹⁷³ Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HLSĽS) mal teda na rozširovanie antisemitizmu dva motívy: predovšetkým vidina koristi v podobe obrovského majetku malej a nechránenej etnickej skupiny a v počiatkovej fáze aj odsun zod-

¹⁶⁹ Slovenský národný archív, fond Úrad predsedníctva vlády, kartón 242, zápisnice zo zasadnutia Štátnej rady 1940-1943. In: *Nižňanský, E.* Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945.

¹⁷⁰ V šiesty deň existencie autonómie Slovenskej krajiny, teda 11. októbra 1938 povedal Ferdinand Ďurčanský Hermanovi Göringovi, že židovská otázka sa bude riešiť podľa nemeckého vzoru. (*Kamenec, I.* Po stopách tragédie. Bratislava: 1991, s. 20. In: *Hlavinka, J.* Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, s. 40.)

¹⁷¹ V skutočnosti týchto Židov bolo viac, lebo uvedené číslo predstavuje len počet tých, ktorí sa hlásili k židovskej národnosti – tí nepredstavovali ani polovicu ľudí hlásiacich sa k judaizmu.

¹⁷² *Nižňanský, E.* Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945.

¹⁷³ Skutočne možno hovoriť o režime. HLSĽS napriek tomu, že stále platila prvá československá ústava, napríklad nekompromisne potlačilo politickú pluralitu. V štvrtý deň existencie autonómie (9. októbra 1938) bola zastavená činnosť Komunistickej strany a Sociálnodemokratickej strany a 24. a 25. novembra 1938 bola zastavená a zakázaná činnosť Židovskej strany na Slovensku a Zjednotenej socialisticko-sionistickej strany robotníckej. Všetky ostatné strany boli začlenené do HLSĽS.

povednosti za vlastný zahraničnopolitický neúspech. V známom a rešpektovanom článku od Eduarda Nižňanského *Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945* možno ďalej vypozerovať prinajmenšom päť základných „argumentov“, ktoré boli pri rozširovaní antisemitizmu HSLŠ používané:

- a) Židia mali zaviniť stratu veľkej časti slovenského územia,
- b) mali byť neslovenskí až protislovenskí,
- c) mali málo pracovať a pritom oplývať bohatstvom,
- d) mali to byť buď liberáli alebo marxisti,
- e) koruna argumentácie – mali zabiť Krista.

Pokiaľ ide o absurdné tvrdenie, že Židia spôsobili územné straty, táto oficiálna téza bola podporená veľmi rýchlou reakciou predsedu autonómnej vlády a ministra vnútra Jozefa Tisu. Aby režim demonštroval, že obvinenie židovskej menšiny myslí vážne, dňa 4. novembra 1938 Tiso vydal všetkým okresným úradom na Slovensku príkaz s tvrdými následkami: *„upovedomiť na základe nariadenia ministerstva vnútra najneskoršie do 12. hodiny dňa 14. novembra 1938 všetky okresné a četnicke stanice, ako aj vedúcich jednotiek Hlinkových gárd južného Slovenska, aby zadržali vo svojich obvodoch sa zdržujúcich Židov bez hmotných prostriedkov a postrkovali ich i so svojimi rodinnými príslušníkmi v hromadných transportoch na nákladných autách najneskoršie do 24. hodiny dňa 4. 11. 1938 cez nové hranice.“*¹⁷⁴ Výsledkom bola deportácia 7500 Židov z okliešteného územia Slovenska na územie anektované Maďarskom, ktorým bol zároveň zadržaný majetok – bolo im ponechané 50,- Kč na osobu. Bez zaujímavosti nie je, že tomuto rozhodnutiu o deň predchádzala návšteva Tisu radikálmi z HSLŠ J. Kirschbaumom a J. Faláthom, ktorí so sebou priviedli aj príslušníka nacistického SD Kuno Goldbacha a nikoho iného ako špecialistu na organizáciu transportov Adolfa Eichmanna. Servilnosť slovenských predstaviteľov voči Nemecku musela byť obrovská, keď sa vezme do úvahy, že fakticky to bolo Nemecko, ktoré malo na svedomí odrezanie strategického územia.

Židia na Slovensku hovorili aj nemčinou, jidiš a maďarčinou. V sčítaní ľudu sa obyvatelia Slovenska židovského vyznania hlásili k českej či slovenskej („československej“) národnosti (32,19%), nemeckej národnosti (7,27%) a židovskej národnosti

¹⁷⁴ In: *Nižňanský, E.* Židovská komunita na Slovensku medzi Československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte. Prešov: 1999, s. 37 – 41. In: *Hlavinka, J.* Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945, s. 41.

(47,81%).¹⁷⁵ Kozmopolitní Židia, ako skupina, ktorá nemala svoj národný štát, sa na Slovensku väčšinou prirodzene priblížili k tej národnej skupine obyvateľstva, ktorá tradične disponovala mocou, prestížou, majetkom – to boli Nemci a Maďari. Nacionalistický ľudácky režim túto situáciu využil na to, aby Židov začal vykresľovať ako protislovenský činiteľ, ktorý sa v období Rakúsko-Uhorska podieľal na pomadžarčovaní Slovákov. Tretím prvkom antisemitskej pseudoargumentácie bol jednak majetok Židov, ktorý prevažne roľníckemu slovenskému obyvateľstvu musel pripadať závratne veľký. Židia sa naopak typicky živili kancelárskou činnosťou a podnikaním, čo implikovalo životný štýl, ktorý bol majoritným obyvateľstvom vnímaný ako záhaľčivý (2. časť „argumentu“). Idea „nespravodlivého bohatstva“ bola pre Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu rovnako dobrou zbraňou ako v udalostiach po skončení vojny pre stranu komunistickú. Použitá bola aj politická orientácia Židov, ktorí vzhľadom na svoje postavenie uprednostňovali iné ideológie ako ľudácky klerikálny konzervatívny nacionalizmus. Ako podnikatelia boli prevažne buď stúpecami liberálnej politiky alebo, ako vzdelanci, ktorým bol internacionalizmus vlastnejší ako komukoľvek inému, boli orientovaní ľavicovo. Piaty zo zmienených argumentov, čiže náboženského charakteru a síce, že Židia zabili Ježiša Krista, bol rovnako účinný ako smiešny.

Vidíme, že s výnimkou „ľahko nadobudnutého“ bohatstva, majú veľmi účinné obvinenia Židov korene buď v nacionalizme alebo náboženstve. Oba inštitúty – nacionalizmus aj náboženstvo – so sebou nesú nesmierne silný a nebezpečný emocionálny náboj. Sú veľmi ľahko zneužiteľné a, ako živly, môžu byť dobrým sluhom spoločnosti, ale tiež zlým pánom.¹⁷⁶ Môžeme vidieť, že tu boli vlastne dve roviny motívov k antisemitizmu (či aspoň averzii menšieho stupňa voči Židom):

1. motív skupiny, ktorá antisemitizmus začala rozširovať a
2. motív väčšinového obyvateľstva medzi ktoré bol antisemitizmus rozširovaný propagandou.

Do prvej roviny spadá najmä snaha zbaviť Židov majetku a tiež snaha o obvinenie zo zodpovednosti za stratu územia. V druhej rovine sú tie motívy, ktoré boli všeobecne vy-

¹⁷⁵ Naučný slovník aktualit 1939. Praha: 1939, s. 96. In: *Nižňanský, E.* Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945, pozn. č. 1.

¹⁷⁶ Preto je zásadného významu požiadavka presadzovania náboženského ekumenizmu v tom najširšom zmysle a úcty k slobode každého jednotlivca mať vlastný svetonázor, čo sa naprieč Európou, zdá sa, celkom úspešne darí v rámci činnosti inštitúcií najrôznejšieho charakteru garantujúcich dodržiavanie ľudských práv. K eliminácii nacionalistického ctenia v tradičnom zmysle prispieva európska integrácia.

dávané za skutočné. Či už išlo o motívy pôvodné alebo vykonštruované, žiaľ, všetky viedli k totožnému strašnému a neakceptovateľnému následku: ľudia boli nespravodlivo pripravení o všetko a poslaní na smrť.

5. Protiprávnosť režimu v rokoch 1938-1945 ako základ reštitúcií

Protiprávnosť konania je piatym zo znakov skutkovej podstaty trestného činu. Reštitúcie arizovaného majetku židovského obyvateľstva boli vykonané na základe právnych predpisov, ktoré boli v príkrom rozpore s prirodzeným právom. Považujem za vhodné pojednať v rámci poslednej kapitoly o tom, ako sa Slovensko postavilo po skončení druhej svetovej vojny k obetiam perzekúcie z rokov 1938-45, a zamyslieť sa nad tým, aké intenzívne boli a akým spôsobom sa na jeho území realizovali snahy o nápravu krívd spáchaných predovšetkým na židovskom obyvateľstve slovenskou majoritou.

Na poli Dočasného Národného zhromaždenia republiky Československej bol dňa 16. mája 1946 prijatý a dňa 17. júna 1946 nadobudol účinnosť kľúčový reštitučný právny predpis, ktorý obsahuje hmotnoprávnu ako aj procesnoprávnu úpravu, zákon č. 128/1946 Zb., o neplatnosti niektorých majetkovo-právnych jednaní z doby neslobody a o nárokoch z tejto neplatnosti a z iných zásahov do majetku vyplývajúcich. Uvedený zákon, nazývaný aj zákon o reštitúcii,¹⁷⁷ mal pôvodne byť vykonávacím predpisom podľa § 1 dekrétu prezidenta republiky zo dňa 19. mája 1945 č. 5/1945 Sb., o neplatnosti niektorých majetkovoprávnych úkonov z doby neslobody a o národnej správe majetkových hodnôt Nemcov, Maďarov, zradcov a kolaborantov a niektorých organizácií a ústavov¹⁷⁸, s platnosťou výlučne pre české a moravskosliezske územie, avšak dňa 11. apríla 1946 došlo medzi Československou vládou a predsedníctvom Slovenskej národnej rady k dohode o celoštátnom reštitučnom zákone – tým sa stal práve zá-

¹⁷⁷ Križan, A.; Rebro, K. Vrátenie majetku národne, rasove a politicky prenasledovaným. Bratislava: Právnická jednota v Bratislave, 1946, s. 87.

¹⁷⁸ Dekrét prezidenta republiky č. 5/1945 Sb., prijatý bezprostredne po skončení druhej svetovej vojny nahradil obsahovo podobný, avšak stručnejší dekrét prezidenta republiky č. 2/1945 Úř. věst. čs., o mimořádných opatřeních pro zajištění hospodářského života na osvobozeném území, vydaný v Londýne dňa 1. februára 1945.

kon č. 128/1946 Zb.¹⁷⁹ Už samotný názov zákona predosiela, že dôležitými pojmami reštitučnej legislatívy budú „neplatnosť“ a „nárok“.

Ešte než pristúpim k analýze reštitučného zákona, teda prvého právneho predpisu umožňujúceho Židom, ktorí prežili holokaust, domáhať sa navrátenia arizovaného majetku, ktorý bol uznaný ako platný na slovenskom území, je z pohľadu cieľa tejto kapitoly zaujímavé zmieniť nariadenie č. 50/1945 Zb. n. SNR, o národnej správe zo dňa 5. júna 1945. Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 50/1945 Zb. n. SNR totiž predstavovalo akúsi paralelnú slovenskú úpravu vzhľadom k dekrétu prezidenta republiky č. 5/1945 Sb, a to s jednou podstatnou výnimkou. Kým oba právne predpisy upravovali zavedenie národnej správy, naproti tomu neplatnosť majetkovoprávných prevodov a jednaní z doby neslobody upravoval len dekrét prezidenta republiky – slovenská úprava o reštitúciách – a to viac ako rok po skončení vojny – mlčala. Historička Katarína Závacká túto skutočnosť interpretuje ako politickú nevôľu na Slovensku snažiť sa napraviť krivdy spáchané na židovskej menšine, píše: „Nariadením č. 50/1945 sa tak úmyselne znemožnila reštitúcia židovského majetku, predovšetkým poľnohospodárskej pôdy.“¹⁸⁰ Nezahrnutie reštitučnej úpravy do nariadenia č. 50/1945 Zb. n. SNR chápe ako jasný zámer.

Výkonný predseda Ústredného zväzu židovských náboženských obcí v SR a predseda Židovskej náboženskej obce v Žiline Ing. Pavel Frankl ilustruje v rozhlasovej diskusii význam tohto právneho predpisu: „Treba si uvedomiť, že reštitučný zákon bol prijatý [správne: účinný] až v júni roku 1946, to znamená, že vlastne 13 mesiacov po vojne žili títo ľudia... nazvime to vzduchoprázdno. Prišli, zaklopali na dvere svojho bytu a tam im niekto otvoril, alebo vôbec neotvoril, a vo väčšine prípadov ich vyhnali von, pretože tí ľudia nemali žiadny právny nárok. Síce zrušili zákony, ktoré boli prijaté počas slovenského štátu, ale reštitučný zákon, ako som povedal, bol prijatý až tých 13 mesiacov po skončení vojny. Ľudia sa vrátili domov a nemali kde bývať. Museli bývať u príbuzných, v mestách, kde ešte boli židovské obce, boli prichýlení, ale tí ľudia

¹⁷⁹ Na základe tohto nóva došlo aj k podstatnej zmene pôvodnej osnovy zákona, pretože na Slovensku sa nebolo možné oprieť ani o zákon č. 12/1946 Sb. ani o uvedený dekrét č. 5/1945 Sb., ktoré na jeho území neplatili. (Križan, A.; Rebro, K. Vrátene majetku národne, rasove a politicky prenasledovaným. Bratislava: Právnická jednota v Bratislave, 1946, s. 73, 74.) Napriek tomu v reštitučnom zákone zostalo ustanovenie § 17: „Týmto zákonom je vykonané ustanovenie § 1 dekrétu prezidenta republiky č. 5/1945 Sb.“ Toto ustanovenie nemalo právnu relevanciu. (ibid., s. 151)

¹⁸⁰ Závacká, K. Slovenská národná rada v rokoch 1944-1948. In: Malý, K.; Soukup, L. (eds.) Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989. Praha: Karolinum, 2004, s. 613.

*mali obrovské problémy a to bola vlastne prvá etapa alebo prvý impulz na to, aby odchádzali.*¹⁸¹ Môžeme teda usudzovať, že majoritné slovenské obyvateľstvo reštitúcie židovského majetku nepociťovalo ako logický krok nasledujúci po porážke fašistického režimu, ale naopak, väčšina arizátorov sa všemožne snažila ponechať si židovský majetok pre seba. Ani prijatie reštitučného zákona však nepredstavovalo automatickú nápravu krívd.¹⁸²

Pokiaľ ide o obsah reštitučného zákona, v ustanovení § 1 prehlasuje za neplatný, a to ex tunc, každý majetkovoprávny úkon (či už sa týka majetku hnutel'ného alebo nehnuteľností, verejného alebo súkromného majetku) za nasledovných dvoch kumulatívne splnených pozitívnych podmienok:

1) k právnemu úkonu došlo po 29. septembri 1938, a to

2) pod tlakom

(i) okupácie¹⁸³ alebo

(ii) národnej, rasovej alebo politickej perzekúcie,

a za nasledovných troch prísnych kumulatívne splnených negatívnych podmienok, tzn. nebude neplatný taký majetkovoprávny úkon, na základe ktorého

1) prešiel majetok na tzv. osobu štátne spoľahlivú a bude preukázané, že

2) reálne došlo k primeranému protiplneniu a

3) k prevodu došlo

(i) buď z podnetu pôvodného vlastníka¹⁸⁴ alebo

(ii) prevažne v jeho záujme¹⁸⁵.

¹⁸¹ Frankl, P.; Mičev, S. Rozhlasová diskusia na tému vzťah židovského a slovenského obyvateľstva po skončení 2. sv. vojny. Slovenský rozhlas, relácia Nočná pyramída, 9. september 2008. Transkripcia sa nachádza v archíve autora tejto práce.

¹⁸² Historik Ján Hlavinka píše o situácii v okrese Medzilaborce na východe Slovenska: „Prišli ťažké chvíle povojnových rekonštrukcií a reštitúcií majetku. Niekoľkí členovia židovskej komunity získali späť aspoň zlomky vyvlastneného majetku, iní sa o to pokúšali márne.“ (Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2007, s. 206).

¹⁸³ Pokiaľ ide o okupáciu je rozhodný deň 15. marec 1939, kedy vznikol tzv. Slovenský štát. (Križan, A.; Rebro, K. Vrátenie majetku národne, rasove a politicky prenasledovaným. Bratislava: Právnická jednota v Bratislave, 1946, s. 60, 61.)

¹⁸⁴ Dobový komentár chvályhodne zdôrazňuje, že predovšetkým výklad slovného spojenia „z podnetu“ musí byť reštriktívny, aby bol v praxi splnený úmysel zákonodarcu. Pre ilustráciu sa uvádza, že nepostačí, ak pôvodný vlastník niekoho požiadal, aby odkúpil jeho dom, avšak k určeniu ostatných podmienok došlo v rozpore s jeho vôľou, nátlakom. V takom prípade nemožno mať zato, že k právnemu úkonu došlo z podnetu pôvodného vlastníka. (Križan, A.; Rebro, K. Vrátenie majetku národne, rasove a politicky prenasledovaným. Bratislava: Právnická jednota v Bratislave, 1946, s. 64.)

¹⁸⁵ Nie je v prevažnom záujme pôvodného vlastníka uzatvorenie zmluvy, ktorou sa iba odvracia väčšie zlo menším zlom. (Križan, A.; Rebro, K. Vrátenie majetku národne, rasove a politicky prenasledovaným. Bratislava: Právnická jednota v Bratislave, 1946, s. 64.)

Pod pojem „majetkovoprávny úkon“ možno v danom kontexte podľa dobového komentára¹⁸⁶ subsumovať najmä všetky kúpne zmluvy, zámenné, darovacie, nájomné, árendárne zmluvy, pôžičky, uschovacie zmluvy, spoločenské zmluvy, rukojemstvá, cesia, dedičské dohody, zrieknutia sa pohľadávky, zmluvy v prospech tretieho a pod. Majetkovoprávnym úkonom naopak nebude služobná zmluva, ktorej predmetom nie je majetok, ale pracovná sila.

Petr Podlaha vo svojej dizertačnej práci¹⁸⁷ upozorňuje na isté interpretačné nejasnosti, pokiaľ ide o pojem neplatnosť. Judikáty Najvyššieho správneho súdu, ktoré autor zrejme preferuje, vyjadrujú záver, že pokiaľ ide o problém dualizmu absolútnej a relatívnej neplatnosti, dekrét č. 5/1945, resp. reštitučný zákon, mal na mysli neplatnosť relatívnu (pouhá „naříkatelnost“). Najvyšší súd naopak hovoril o absolútnej neplatnosti.

Obdobné, čo bolo uvedené k ustanoveniu § 1 zákona, platí podľa ustanovenia § 2 o niektorých iných zásahoch do majetkových práv po 29. septembri 1938 – pôjde o prípady zásahov: a) priamo právnymi predpismi (ex lege) alebo rozhodnutiami (ex decreto officii), a to takými, ktoré boli vydané na základe neplatného právneho predpisu a b) súdnymi alebo správными rozhodnutiami, ktoré boli vydané na základe nedemokratického výkladu platných právnych predpisov a boli ako rozhodnutia z doby neslobody zmenené alebo zrušené.¹⁸⁸

Samozrejme, významnú skupinu zásahov do majetku tvorili zásahy, ktoré vôbec neboli uskutočnené na základe akéhokoľvek právneho predpisu, platného či neplatného. Zákon č. 128/1946 Zb. sa na túto kategóriu nevzťahoval. To však neznamenalo, že proti týmto druhom zásahov neexistovala právna ochrana, postupovalo sa jednoducho podľa predpisov súkromného práva. Nutnosť postupovať štandardne však na poškodeného kladie vysoké nároky, predovšetkým s ohľadom na dôkazné bremeno.

¹⁸⁶ Križan, A.; Rebro, K. Vrátenie majetku národne, rasove a politicky prenasledovaným. Bratislava: Právnická jednota v Bratislave, 1946, s. 59, 59.

¹⁸⁷ Podlaha, P. Obnova právniho řádu v poválečném Československu. Právní, politické, sociální a hospodářské aspekty z pohledu prezidenta republiky Edvarda Beneše. Dizertační práce posluchače Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 2008.

¹⁸⁸ Ustanovenie sub b) bolo v čase vydania komentára z roku 1946 bez významu pre slovenské územie, pretože tu neplatil zákon č. 12/1946 Sb., o obnovení právneho poriadku. (Križan, A.; Rebro, K. Vrátenie majetku národne, rasove a politicky prenasledovaným. Bratislava: Právnická jednota v Bratislave, 1946, s. 76.)

Ustanovenie § 4 ods. 1 vymedzuje aktívnu legitímáciu, konkretizuje, komu prípadne nárok z neplatnosti: pôjde o osobu, ktorá neplatným prevodom¹⁸⁹ prišla o vec (právo), alebo bola inak poškodená (tzn. nešlo o prevod alebo prechod práva, ale napr. jeho zánik odpustením dlhu), prípade právni nástupcovia takej osoby. Negatívne je aktívne legitimovaná osoba vymedzená tak, že nesmie ísť o osobu štátne nespoľahlivú – v takom prípade by nárok pripadol štátu.

Za osobu, proti ktorej nárok smeruje, potom zákon označuje v ust. § 4 ods. 2 toho, kto vec (právo) neplatným prevodom nadobudol, alebo dosiahol iný prospech, prípadne právni nástupcovia takej osoby. U právneho nástupcu osoby, proti ktorej nárok smeruje, však zákon stanovuje výnimku v tom zmysle, že proti nemu nárok nesmeruje, ak 1) nie je osobou štátne nespoľahlivou a súčasne 2) preukáže, že nevedel ani nemusel vedieť, že k majetkovoprávnemu úkonu, z ktorého sa nárok odvodzuje, došlo pod tlakom okupácie alebo národnej, rasovej alebo politickej perzekúcie.

Dôležitý, už niekoľkokrát spomenutý pojem „osoby štátne nespoľahlivej“ vymedzuje pre potreby zákona ustanovenie jeho § 5, pričom ide ako o právnické osoby (na čele s Nemeckom, ďalej Maďarsko, akékoľvek nemecké alebo maďarské právnické osoby, a konečne také právnické osoby, ktorých členovia alebo kapitáloví účastníci sú fyzickými osobami, ktorým možno pričítať vinu na postupe orgánu jednajúceho za právnickú osobu, ktorý je v rozpore so záujmami českého a slovenského národa), tak samozrejme aj o osoby fyzické. Za osoby štátne nespoľahlivé zákon na prvom mieste paušálne prehlasuje fyzické osoby nemeckej alebo maďarskej národnosti, ak nepreukážu, že *„zůstaly věrny Československé republice, nikdy se neprovinily proti národům českému a slovenskému a buď se činně zúčastnily boje za její osvobození nebo trpěly pod nacistickým nebo fašistickým terorem“*¹⁹⁰. Ďalej ide o fyzické osoby (inej ako nemeckej alebo maďarskej národnosti), ktoré vyvíjali činnosť smerujúcu proti štátnej zvrchovanosti, samostatnosti, celistvosti, demokraticko-republikánskej štátnej forme, bezpečnosti a obrane Československej republiky, ktoré k takej činnosti podnecovali alebo navádzali iných, zámerne podporovali akýmkoľvek spôsobom nemeckých alebo maďarských okupantov, alebo ktoré v čase zvýšeného ohrozenia republiky nadržovali germanizácii

¹⁸⁹ S ohľadom na ust. § 2 je potrebné tento pojem vykladať systematicky tak, že zahŕňa aj prípady prechodu.

¹⁹⁰ *Križan, A.; Rebro, K. Vrátenie majetku národne, rasove a politicky prenasledovaným. Bratislava: Právnická jednota v Bratislave, 1946, s. 9.*

alebo maďarizácii na území Československej republiky alebo sa správali nepriateľsky k Československej republike alebo k českému alebo slovenskému národu, ako aj osoby, ktoré strpeli takú činnosť u osôb spravujúcich ich podnik alebo majetok. Zákon teda zavádza akúsi prezumpciu štátnej nespoľahlivosti u fyzických osôb nemeckej a maďarskej národnosti (s možnosťou „exkulpácie“) a ďalej za štátne nespoľahlivé označuje fyzické osoby, ktoré, stručne povedané, určitým spôsobom viac či menej aktívne pôsobili proti záujmom českého a slovenského národa.

V čom konkrétne nárok spočíva, upravuje ust. § 6 zákona, ktoré hovorí na prvom mieste o navrátení k predošlému stavu (*restitutio in integrum*). Alternatíva, relutárna náhrada vo výške „obecnej ceny“, bude do úvahy prichádzať buď v prípade, že navrátenie k predošlému stavu nie je dobre možné (sem sa zaraďuje aj prípad rozporu s verejným záujmom)¹⁹¹, alebo ak osoba, ktorej nárok patrí nemá na navrátení k predošlému stavu záujem. Peňažitá náhrada sa môže poskytnúť aj v prípadoch osobitného zreteľa hodných, ak by sa mali vrátiť veci, ktoré ten, proti komu nárok smeruje, nevyhnutne potrebuje pre seba, svoju rodinu, svoju domácnosť, a bez ktorých sa ten, komu nárok prislúcha, môže slušne zaobísť.¹⁹² Pokiaľ ide o veci, ktoré nemôžu byť vrátené, o plody a náklady vynaložené na vec (právo) a náhradu škody vzniknutú znehodnotením veci, platia o osobe, proti ktorej nárok smeruje, ustanovenia občianskeho zákonníka o neoprávnenom držiteľovi a v prípadoch zákonom vymenovaných, ustanovenia o oprávnenom držiteľovi (napr. zásluha o záchranu pred znehodnotením atď.).

Ustanovenie § 7 obsahuje povinnosť toho, kto nárok uplatňuje, aby vrátil všetko, čo na základe neplatného úkonu nadobudol. Výnimku predstavuje pravidlo, podľa ktorého ak osoba, proti ktorej nárok smeruje, vyvinula nátlak, aby k neplatnému majetkovoprávnemu úkonu došlo, pripadá to, čo by jej inak malo byť vrátené, štátu. Zásadou tu je, že žiadna strana sa z predmetných neplatných aktov nemá obohatiť.

¹⁹¹ Hoci sa môže zdať zákonná úprava umožňujúca odmietnutie obnovenia pôvodného stavu vo verejnom záujme ako férová, skutočné príbehy ukazujú na tvrdosť tohto ustanovenia voči reštituentom. Ján Hlavinka napríklad upozorňuje na márný boj Jozefa Mendloviča o svoju pílu (jedinú parnú pílu na východnom Slovensku, ktorá spracováva bukové drevo). (*Hlavinka, J. Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2007, s. 206*)

¹⁹² Petr Podlaha uvádza rozhodnutie Krajského súdu v Bratislave č.j. R II 201/1949 zo dňa 30. júna 1949, podľa ktorého, ak má odporca záujem, aby mu vec bola ponechaná za peňažnú náhradu, musí to v konaní navrhnúť. (*Podlaha, P. Obnova právneho rádu v poválečnom Československu. Právni, politické, sociálne a hospodárske aspekty z pohľadu prezidenta republiky Edvarda Beneše. Dizertační práce posluchače Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 2008, s. 316, pozn. 35.*) V tomto prípade možno vidieť prejav dispozičnej zásady, ktorá je typická pre sporné konanie, pričom však konanie podľa reštitučného zákona sa v zásade riadi zásadami platnými pre nesporné konanie.

Dôležité je časové obmedzenie vzťahujúce sa k nároku, ktorý sa podľa ustanovenia § 8 premlčiava uplynutím troch rokov od nadobudnutia účinnosti reštitučného zákona. Výnimku tvoria nároky vychádzajúce zo zrušenia alebo zmeny súdneho alebo správneho rozhodnutia, ktoré sa premlčia za tri roky od právnej moci zrušujúceho alebo meniaceho rozhodnutia. V tejto súvislosti je však žiaduce podotknúť, na čo upozornil napr. Petr Podlaha,¹⁹³ že vzhľadom k zásadnému politickému obratu v Československu vo februári 1948, teda necelé dva roky od nadobudnutia účinnosti reštitučného zákona, premlčanie v súčasnosti Ústavným súdom Českej republiky nie je akceptované, a to z dôvodu faktickej nemožnosti domôcť sa po februári 1948 nároku. Pokiaľ ide o situáciu po roku 1948, Katarína Závacká, píšuca špeciálne o situácii na Slovensku, uvádza zhodne, že reštitúcie už nemohli byť realizované.¹⁹⁴

Ustanovenia §§ 10-14 obsahujú procesné normy. Zákonodarca zvolil za lex generalis úpravu nesporného konania (zo zásad sporného konania sa vychádza napr. pri rozhodovaní o trovách konania, ale aj pokiaľ ide o dispozíciu konaním a jeho predmetom). Príslušným je všeobecný súd osoby, proti ktorej nárok smeruje, avšak zákon dáva oprávnenému možnosť, aby si zvolil forum rei sitae. Súd má s účastníkmi jednať spravidla ústne a usilovať sa, „aby sa dohodli po dobrom“. Zákon umožňuje, aby súd nariadil dočasné opatrenie (predovšetkým, aby zveril tomu, kto nárok uplatňuje, držbu veci), ak to považuje so zreteľom na uplatnený nárok za nutné alebo za vhodné. Ďalej súd môže na „žiadost“ toho, kto nárok uplatňuje, nariadiť poznamenanie návrhu v knižných vložkách, čo má za následok prekonanie obmedzenia účinnosti rozhodnutia inter partes a jej rozšírenie aj na osoby, ktoré po poznámke nadobudli príslušnú vec alebo právo. Pokiaľ ide o uplatnenie nárokov obsahovo zhodných s nárokmi podľa zákona č. 128/1946 Sb., a to pred účinnosťou tohto zákona, kde také sporné konanie v prvom stupni nebolo skončené, postupuje súd naďalej podľa tohto zákona, čiže ex officio „prevedie vec do konania nesporného“ a v prípade, že sám nie je príslušný, odovzdá vec súdu príslušnému podľa ust. § 10.

Dôležité ustanovenie § 15 definuje neplatné právne predpisy ako predpisy, ktoré v rozpore s československou Ústavou a ústavnými zákonmi buď priamo učinili alebo

¹⁹³ Podlaha, P. *Obnova právneho rádu v poválečnom Československu. Právni, politické, sociálne a hospodárske aspekty z pohľadu prezidenta republiky Edvarda Beneše. Dizertačná práca posluchača Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 2008.*

¹⁹⁴ Závacká, K. *Slovenská národná rada v rokoch 1944-1948.* In: Malý, K.; Soukup, L. (eds.) *Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989.* Praha: Karolinum, 2004, s. 613.

umožnili zásahy do majetku a) Československej republiky a b) osôb vydaných národnej, rasovej alebo politickej perzekúcií. Konkrétny zoznam neplatných predpisov malo vyhlásiť ministerstvo spravodlivosti, nešlo však o zoznam taxatívny a sám súd posudzoval v konkrétnom prípade, či je alebo nie je naplnená vyššie uvedená generálna klauzula.

Možno zhrnúť, že po skončení druhej svetovej vojny na Slovensku boli určité oficiálne snahy o nápravu krívd spáchaných predovšetkým na židovskom obyvateľstve, najmä v podobe zákona č. 128/1946 Zb., tzv. reštitučného zákona, kde Slovenská národná rada vyslovila súhlas, aby sa tento zákon zamýšľaný pôvodne len pre české územie stal platným aj na Slovensku, k zmiereniu Slovákov a Židov nedošlo a s ohľadom na celkovú atmosféru a z nej vyplývajúce postupy v jednotlivých prípadoch ani dôjsť nemohlo. Historik Ivan Kamenec situáciu opisuje takto: *„Na oslobodenom území nezavládol a ani nemohol zavládnuť absolútne harmonický a idylický pomer v slovensko-židovských vzťahoch. Vznikali tu nové problémy v oblasti spoločenskej, politickej, nacionálnej, hospodárskej i konfesionalnej. Bolo treba prekonávať vzájomnú nedôveru, pokúsiť sa zaceliť neobyčajne veľké a bolestné rany, bolo sa treba vysporiadať s prežitkami fašistickej antisemitskej propagandy, ktorej výrazom bol napríklad surový protižidovský pogrom v lete 1945 v Topolčanoch. Nový štát a jeho politický systém, navyše po februári 1948 prudko zmenený, nevedel však novonastolené otázky slovensko-židovského pomeru optimálne riešiť, alebo ich „riešiť“ administratívne, či úplným ignorovaním.“*¹⁹⁵

¹⁹⁵ Kamenec, I. Po stopách tragédie. Bratislava: ARCHA, 1991, s. 276.

Záver

Počas niekoľkých mesiacov, kedy som sa svojej rigoróznejšej práci venoval, sa mi podarilo oboznámiť sa s mnohými významnými historickými faktami, z ktorých niektoré sú v značnom rozpore s všeobecným povedomím (napr. skutočnosť, že na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945 boli protižidovské opatrenia prijímané a vykonávané s oveľa väčšou horlivosťou a s relatívne aj absolútne tragickejšími dôsledkami ako napríklad vo fašistickom Taliansku, kde bola tendencia úplne opačná).

Hlavnou úlohou bolo predovšetkým získať prehľad o vývoji protižidovskej normotvorby na Slovensku pod nacistickým vplyvom a spísať historicko-právnu analýzu obsahujúcu ilustrácie skutočnými udalosťami. Ukázalo sa, že ide o obrovský súbor právnych noriem, veď žiadna iná otázka ako židovská nebola za vojnového slovenského štátu upravovaná rozsiahlejšie. Ako by prijímaním právnej úpravy mohol byť devastácii ľudských životov vtlačený punc kultúrnosti. Represia proti okolo 89.000-ovej židovskej menšine na Slovensku vrcholiaca deportáciami do vyhladzovacích táborov skutočne bola – so zmienenými výnimkami – právne plne podopretá a aj preto možno so zjednodušením konštatovať, že, žiaľ, na Slovensku boli skutky, ktoré sa neskôr ukázali byť dokonca pomocou ku genocíde (zavraždené boli celé tri štvrtiny slovenských Židov!), legalizované. Ambície slovenských normotvorných subjektov boli jednoznačné: prevod majetku Židov do „árijských rúk“, vylúčenie židovskej populácie z politického života, ekonomických procesov a spoločenského života vôbec. Keď sa z židovskej komunity začala v dôsledku týchto opatrení stávať sociálne odkázaná skupina, prišli na rad deportácie do vyhladzovacích táborov.

Po oslobodení slovenského územia roku 1945 vyvstala zložitá otázka nápravy krívd a vôbec vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej menšiny. Riaditeľ Múzea Slovenského národného povstania Stanislav Mičev v rozhlasovej diskusii situáciu okomentoval takto: *„Treba si uvedomiť, že v rokoch vojny tu bola silná, ale ozaj masívna, antisemitská propaganda, ktorá pôsobila na ľudí. Keď šesť rokov počúvate dookola lži, ktoré tu sú a tá propaganda pôsobila masovo – cez rozhlas, cez noviny, jednoducho bolo to tu. A v tých ľuďoch to muselo nejakým spôsobom zostať, samozrejme, že to pretr-*

vávalo v podvedomí aj po vojne a tie tlaky boli veľmi silné.“¹⁹⁶ Situácia na Slovensku tak bola evidentne v tomto smere menej priaznivá ako napríklad v Čechách a náprava krívd, ktorá mala byť realizovaná v maximálnej možnej miere zostala pre takmer nezmenený pohľad Slovákov len ilúziou.

Cieľom mojej práce je taktiež sociálno-psychologickým pohľadom prispieť k lepšiemu porozumeniu našej civilizácii, k pochopeniu, že niektoré vzorce správania, zmýšľania a cítenia, ktoré boli a úplne zrejme stále sú spoločnosťou propagované, v minulosti umožnili holokaust. V budúcnosti môžu viesť k iným tragédiám nesmiernej hĺbky a šírky priamo uprostred Európy. Ak Hitler, ktorý rozhodol o „konečnom riešení židovskej otázky“, na jeho uskutočnenie nepotreboval teror, aby primäl väčšinu civilizovaných ľudí k spolupráci, na ktorej bol jeho plán závislý, je na prvom mieste dôležité položiť si otázku, či by sa dnešní ľudia v obdobnej situácii zachovali inak. Záverom, ktorý z rigorózneho práce vyplýva, je žiaľ skôr záporná odpoveď.

Opäť dám slovo Erichovi Frommovi, človeku pochádzajúcemu z národa, ktorého ho šesť miliónov členov rôznou mierou pomáhali vyvraždiť poväčšine normálni ľudia, a ktorý napriek tomu, alebo možno práve preto, zasvätil svoj život teórii i praxi ľudského šťastia. K rovnosti ľudí píše tieto zásadné slová, z ktorých časť už v tejto práci raz bola citovaná: *„Rozdíly v nadání, inteligenci, znalostech jsou zanedbatelné ve srovnání s identitou lidského jádra, jež je společné všem. Abychom mohli tuto identitu prožít, je třeba proniknout od periférie k jádru. Když vnímám u jiného člověka hlavně povrch, vnímám rozdíly, to, co nás dělí. Když proniknu k jádru, vnímám naši identitu, naše bratrství.“*¹⁹⁷ Dôležitý záver, ku ktorému som vďaka tejto práci dospel, je nasledovný: kým si bude človek pestovať túžbu po uznaní starými či novými autoritami na úkor vlastnej osobnostnej integrity – čo je symptóm neschopnosti cítiť rovnosť ľudí, teda lásku k ľuďom vrátane seba, teda neschopnosti dosiahnuť pravé šťastie –, bude hroziť, že dobrovoľne podporí totalitný režim, ktorý svojou zvrátenou, no pôsobivou propagandou obdiv priam priťahuje. A totalitný režim môže všetko.

¹⁹⁶ Frankl, P.; Mičev, S. Rozhlasová diskusia na tému vzťah židovského a slovenského obyvateľstva po skončení 2. sv. vojny. Slovenský rozhlas, relácia Nočná pyramída, 9. september 2008 (transkripcia v archíve autora rigorózneho práce).

¹⁹⁷ Fromm, E. Umění milovat, s. 40.

Bibliografia

Monografie

- [1] *Arendtová, H.* Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla. Praha: Mladá Fronta, 1995.
- [2] *Bauman, Z.* Modernost' a holokaust. Bratislava: Kalligram, 2002.
- [3] *Fromm, E.* Escape from Freedom. New York: Avon, 1971. (Citácie uvádzam podľa českého vydania – Strach ze svobody. Praha: Naše vojsko, 1993 –, ak pri nich nie je uvedené, že ide o vlastný preklad.)
- [4] *Fromm, E.* Umění milovat. Praha: Orbis, 1966.
- [5] *Hlavinka, J.* Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2007.
- [6] *Kamenec, I.* Po stopách tragédie. Bratislava: ARCHA, 1991.
- [7] *Kosek, J.* Člověk je (ne)tvor společenský. Praha: Argo, Dokořán, 2004.
- [8] *Križan, A.; Rebro, K.* Vrátenie majetku národne, rasove a politicky prenasledovaným. Bratislava: Právnická jednota v Bratislave, 1946.
- [9] *Minerbiová, A.* Nacismus. Praha: KMa s. r. o., 2007.
- [10] *Novotný, O.; Dolenský, A.; Jelínek, J.; Vanduchová, M.* Trestní právo hmotné – I. Obecná část. Praha: Aspi Publishing, 2003.
- [11] *Podlaha, P.* Obnova právního řádu v poválečném Československu. Právní, politické, sociální a hospodářské aspekty z pohledu prezidenta republiky Edvarda Beneše. Dizertační práce posluchače Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 2008.
- [12] *Ung, L.* First They Killed My Father: a Daughter of Cambodia Remembers. New York: Harper Collins Publishers, 2000.
- [13] *Vašek, A.* Protižidovské zákonodárstvo na Slovensku. Bratislava: 1942.
- [14] *Weber, M.* Sociologie náboženství. Praha, Vyšehrad 1998.

Časti monografií, články, štúdie

- [15] *autor neuvedený* Norimberské zákony. Zdroj: http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/nuremberg_laws (24.05.2009).

- [16] *autor neuvedený* Prví o hrôzach Osvienčimu informovali Slováci. Zdroj: <http://www.sme.sk/c/3866749/prvi-o-hrozach-osviencimu-informovali-slovaci.html> (08.05.2009).
- [17] *autor neuvedený* Hlinkova garda. Zdroj: <http://www.upn.gov.sk/hlinkova-garda/> (20. júna 2009).
- [18] *Antalová, I.; Vrzgulová, M.* Porraimos – zabudnutý rómsky holokaust. In: História, č. 6/2008.
- [19] *Blažeková M.* Porraimos – zabudnutá história. In: Slovo, č. 30_31/2003.
- [20] *Kelman, H. C.* Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimiziers. In: Journal of Social Issues, vol. 29, No. 4, 1973.
- [21] *kolektív autorov* Židé v Protektorátu Čechy a Morava. Zdroj: http://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%BDid%C3%A9_v_Protektor%C3%A1tu_%C4%8Cechy_a_Morava (21.06.2009).
- [22] *Kizáková, Z.* Ocenili Slovákov, ktorí zachránili Židov. Zdroj: <http://aktualne.centrum.sk/domov/zdravie-skolstvo-spolocnost/clanek.phtml?id=1151220> (20.05.2009).
- [23] *Kraus, T.* Babij Jar. Zdroj: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2006/11/babi_jar_65 (28.05.2009).
- [24] *Mucha, I.* Antropologický rozměr globalizace. In: Mezřický, V. (ed.) Globalizace. Praha: Portál s. r. o., 2003
- [25] *Murray, B.* Film Criticized as Irresponsible. In: Monitor on Psychology, vol. 33, marec 2002.
- [26] *Nižňanský, E.* Židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945. Zdroj: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/texts/niznansky_komunita (29.05.2009).
- [27] *Tolnaiová, S.* Svedectvo o Osvienčime. Holíč: Stredoškolská odborná činnosť, 2001.
- [28] *Závacká, K.* Slovenská národná rada v rokoch 1944-1948. In: Malý, K.; Soukup, L. (eds.) Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989. Praha: Karolinum, 2004.

Publikované dokumenty

[29] *Nižňanský, E.; Kamenec, I.* Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Dokumenty. Bratislava: Klemo Zvo-len, 2003.

Rozhlasové vysielanie

[30] *Frankl, P.; Mičev, S.* Rozhlasová diskusia na tému vzťah židovského a slovenského obyvateľstva po skončení 2. sv. vojny. Slovenský rozhlas, relácia Nočná pyramída, 9. september 2008 (transkripcia v archíve autora rigorózneho práce).

Title of the thesis:

Slovak Anti-Jewish Legislation in the Years 1938-45 and its Application in Practice

Summary:

Although the Holocaust (a word for suffering of millions of individual people of vastness that stretches beyond our imagination) is a rather distressing topic I chose to carry out this research for two reasons, which prevailed. First, the experience shows that extreme situations reveal many latent features of human psyche – studying them is tempting. Second, the Holocaust is a morally and politically important and still topical theme because not forgetting evil is a manner of its prevention.

The purpose of my thesis is to analyse anti-Jewish law (and briefly also anti-Gypsies law) in Slovakia in the years 1938-45 and to present the idea that the tragedy of the Holocaust did not merely have causes, which can be described as political or economic or exclusively psychiatric (which is perhaps the most dangerous simplification), but that a significant part of what happened is explainable from the point of view of social psychology.

To integrate researches in the two aforementioned scientific disciplines (legal history and social psychology) in a coherent unit I chose to use the Czech penal law's concept of elements of crime. There are five elements of crime and my thesis consists of five chapters with according titles: Object of the Holocaust, Objective aspect of the Holocaust, Subject of the Holocaust and the Subjective Aspect of the Holocaust and Illegality – the Ground for Restitutions.

Chapter One, Object of the Holocaust, inter alia provides a long list of basic human rights, which were breached by the Holocaust or by actions in direct connection with it.

Chapter Two, titled Objective aspect of the Holocaust, is further divided into two sub-chapters. The First Subchapter briefly outlines the course of the anti-Jewish measures in the part of Europe under Nazi influence. The extensive Second Subchapter is one of two core parts of the entire thesis. It provides a detailed analysis of anti-Jewish law of the war Slovak state. The effect of the law is in many cases illustrated by citations from historical documents or by mentions of real events.

Chapter Three, Subject of the Holocaust, endeavours to introduce the complex bureaucratic system, which carried out the Holocaust. Its Subchapter One is focused on German apparatus, whereas Subchapter Two deals with Slovak authorities.

Chapter Four, Subjective aspect of the Holocaust, creates the second core part of the whole study. It is built up on ideas of some of the big thinkers of the 20th century and today (such as Erich Fromm, Hannah Arendt or Zygmunt Bauman) that are often referred to in social psychology – a discipline that studies how a specific situation affects man's thinking, acting and feeling. My added value rests in the summarising of some of the relevant works' ideas, such as the concept of the isolation of modern man or the

problem of modern rational bureaucracy, finding links between ideas of different authors and illustrating ideas by real events.

In Chapter Five, Illegality – the Ground for Restitutions, I endeavour to propose an answer to the question of how the Slovak society approached the youngest and darkest episode of the history of its relationships with minorities. Predominantly, I will analyse the key restitution law and the analysis will be complemented by opinions on the course of adopting the restitution legislation and examples of the actual course of the restitutions.

There are several conclusions casting some light on the Holocaust that I managed to draw during my research. One of them is that the volume of anti-Jewish legislation in the war Slovak state reached gigantic dimensions as the willingness of certain persons within the responsible authorities to obey Nazi requests was almost unconditional. There were also other incentives, which contributed to the development, especially the amount of the Jewish assets. There is a great variety of social-psychological phenomena that have lead to the Holocaust – either directly to the killing or to the support of discriminatory regime. Conformity, authoritarianism, dehumanisation are some of them.

Klíčové slová: protizidovské zákonodárství, autonomie Slovenské země, Slovenský stát, restituce

Key words: Anti-Jewish legislation, autonomy of the Slovak land, Slovak state, restitutions